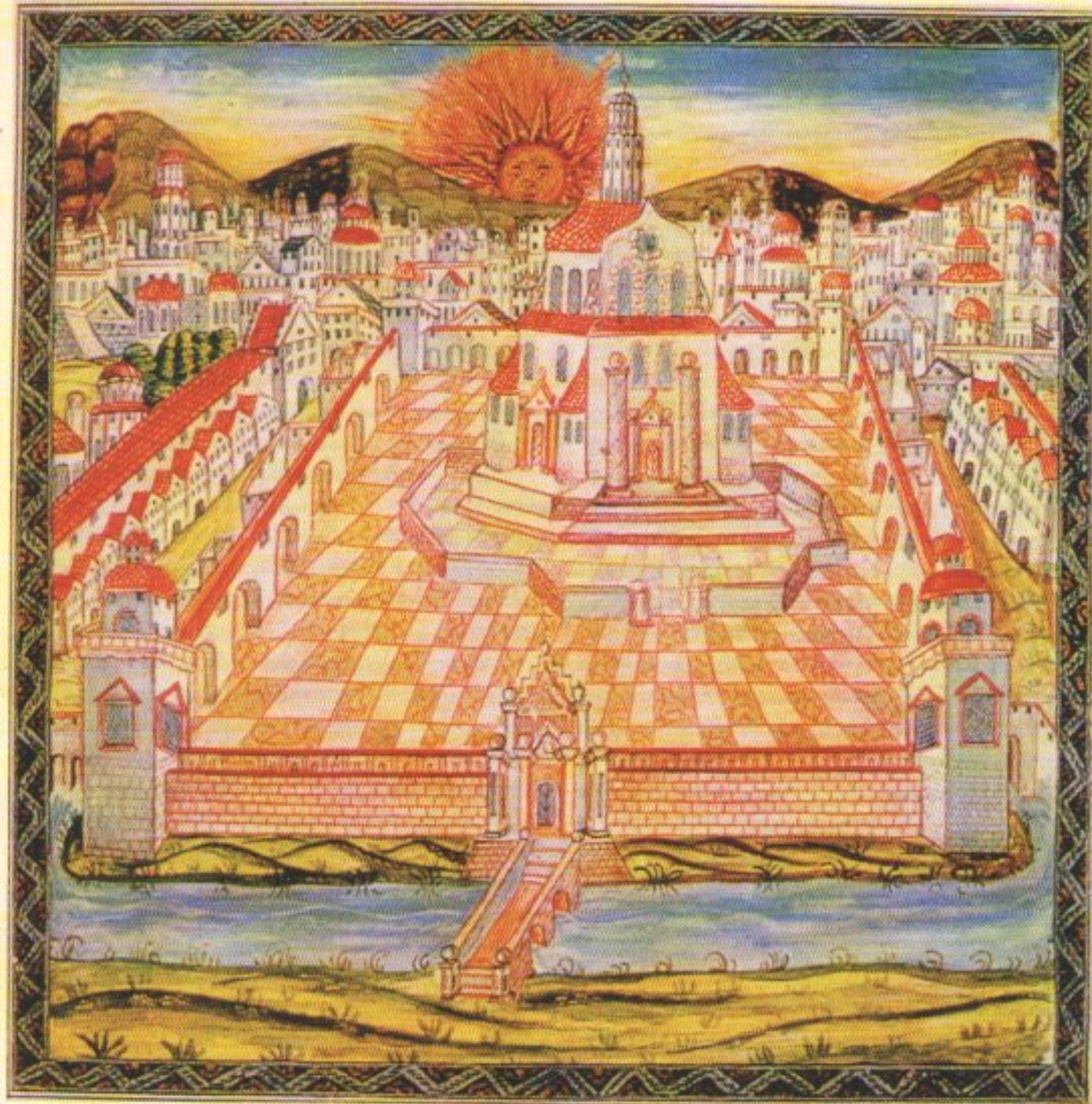

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ Μ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 217 • ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2008 • ΕΛΟΥΔΑ 5768 - ΤΙΣΡΙ 5769

Το Ολοκαύτωμα ως τοπική ιστορία

Του Καθηγητή ΣΤ. ΚΑΛΥΒΑ

ΘΑ ΠΕΡΙΜΕΝΕ ίσως κανείς ότι η έρευνα ενός ιστορικού γεγονότος τόσο κεντρικού στην ιστορία του 20ού αιώνα όσο η γενοκτονία των Εβραίων δεν θα εμπειριέχε πλέον σημαντικά κενά. Κι όμως, τα πράγματα δεν έχουν έτσι ακριβώς, όπως φάνηκε σε πρόσφατο επιστημονικό συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας μεταξύ 5 και 8 Ιουνίου 2008 με τίτλο «Το Ολοκαύτωμα ως τοπική ιστορία: Παρελθόν και παρόν μιας σύνθετης σχέσης».

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ διοργανώθηκε από το «Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων» με την υποστήριξη του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Yale, του Γαλλικού Ιδρύματος «Fondation pour la Mémoire de la Shoah», του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, του Ινστιτούτου Γκαιτέ και του Ιταλικού Πολιτιστικού Ινστιτούτου. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για το πρώτο διεθνές συνέδριο που πραγματοποιείται για το θέμα αυτό στη χώρα μας, όπως και για το πρώτο σχετικό συνέδριο που γίνεται στη Θεσσαλονίκη, μια πόλη όπου το Ολοκαύτωμα πήρε τραγικές διαστάσεις οδηγώντας στον σχεδόν ολοκληρωτικό αφανισμό μιας κοινότητας που άνθησε στην πόλη αυτή για αιώνες.

Οι στόχοι του συνεδρίου

ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΣΥΜΜΕΤΕΙΧΑΝ με ανακοινώσεις περίπου 50 σύνεδροι από την Ευρώπη και την Αμερική. Η συμμετοχή πολλών νέων ερευνη-

τών, κυρίως από την Ανατολική Ευρώπη, συνδυάστηκε με την παρουσία τριών από τους σημαντικότερους ιστορικούς του Ολοκαυτώματος, των Christopher Browning, Omer Bartov και Henry Rousso, με αποτέλεσμα το υψηλό επίπεδο των συζητήσεων και των ανακοινώσεων, εννέα από τις οποίες αφορούσαν την Ελλάδα. Όπως συμβαίνει συνήθως στα συνέδρια του Δικτύου, οι ιστορικοί συνδιαλέχτηκαν παραγωγικά με τους πολιτικούς επιστήμονες, τους κοινωνιολόγους και τους ανθρωπολόγους. Μόνη παραφωνία, ίσως, η εκκωφαντική απουσία ορισμένων, κατά τα άλλα δραστήριων, Ελλήνων ερευνητών για τους οποίους ενδεχομένως το Ολοκαύτωμα να ξεφεύγει από την «ελληνική» θεματολογία της δεκαετίας του '40 - ένα απυχές δείγμα επιστημονικού επαρχιακισμού.

Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ «ΔΙΚΤΥΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΙΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ» θα πρέπει να συνοδευθεί από την επισήμανση ότι πρόκειται για το ένατο ετήσιο συνέδριο του. Στα εννέα αυτά χρόνια, το Δίκτυο διοργάνωσε μια σειρά από σημαντικά συνέδρια πάνω σε καίρια θέματα της ιστορίας της δεκαετίας του '40, από τις πρακτικές της βίας ως τη συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής, θέτοντας με τον τρόπο αυτόν τη μελέτη της δεκαετίας του '40 πάνω σε εντελώς νέα θεμέλια. Το επετειακό δέκατο συνέδριο του Δικτύου θα γίνει στην Καβάλα, μεταξύ 2 και 5 Ιουλίου 2009, με θέμα «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '40. Μια κριτική αποτίμηση» και στόχο τη συζήτηση για τους

Συνέχεια στη σελ. 20

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Αποψη του Ναού του Σολομώντα σε εικονογράφηση Αγκαντά. Αλεύνα 1740.

Η συγκρότηση της Βίβλου

Του Καθηγητή ΜΙΛΤ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Xίλια χρόνια περίπου μεσολάβησαν από τότε που άρχισαν να διαμορφώνονται οι πρώτες παραδόσεις μιας, μικρής σχετικά, νομαδικής φυλής, που περιπλανιόταν αναζητώντας βοσκότοπους έξω από τα όρια του πολιτισμένου κόσμου της αρχαϊκής, μεταξύ Μεσοποταμίας και Αιγύπτου, μέχρι να απαρτιστεί η ποικιλόμορφη συλλογή κειμένων που αποτέλεσε την κοινή ιερή βίβλο της Συναγωγής και της πρώτης χριστιανικής Εκκλησίας και τίτλοφορήθηκε από τη δεύτερη «Παλαιά Διαθήκη».

Πανάρχαιοι θρύλοι και παραδόσεις που μιλούν για τη δημιουργία του κόσμου, για μάχες του Θεού με τις δυνάμεις του χάους, για δράκοντες και γίγαντες και για τα πρώτα βήματα του ανθρώπου πάνω στη γη, αφηγήσεις και τραγούδια για τα κατορθώματα αρχαίων ηρώων άλλα και για τις μικρότητες και τις αδυναμίες των ανθρώπων, γενεαλογικοί κατάλογοι που χάνονται στα βάθη των αιώνων, νόμοι που καλύπτουν όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, χρονικά βασιλιάδων και καθημερινές ιστορίες φτωχών ανθρώπων, περιγραφές μαχών που άλλαξαν την πορεία του κόσμου άλλα και του αγώνα του αγρότη, του βοσκού, του κοινωνικά περιθωριοποιημένου για επιβίωση, λαϊκά παραμύθια που τέρπουν με την απλότητα της αφήγησής τους και διδάσκουν βασικές ηθικές αλήθειες, ποιηματικά που υμνούν το μεγαλείο και τη δόξα του Θεού, εκφράζουν τον πόνο και τις ανησυχίες του απελπισμένου, αλλά και τις χαρές της ζωής και του έρωτα, παροιμίες, βγαλμένες από την πείρα και τις αναποδίες της ζωής, προφητείες που με απαράμιλλη δύναμη και παραστατικό λόγο μεταφέρουν τα μηνύματα του Θεού στο λαό του και αποκαλυπτικά οράματα που μέσα από πολυσύνθετες εικόνες εκφράζουν την προσδοκία για το τέλος της Ιστορίας, όλα μαζί, κατάλληλα επεξεργασμένα και ενταγμένα στη συ-

νάφειά τους, συντίθενται αρμονικά, όπως τα πολλά χρώματα που συνθέτουν το φως, για να αποτελέσουν αυτό το μοναδικό στο είδος του βιβλίο.

Όμως η Βίβλος δεν είναι μόνον ανθρώπινο έργο άλλα και θειό, καθώς δεν είναι προϊόν γραφείου, καρπός των θεωρητικών αναζητήσεων κάποιου διανοούμενου ή το κατασκεύασμα κάποιου ιερατέου, αλλά πίσω από κάθε βιβλικό κείμενο υπάρχει η αποκάλυψη του Θεού προς τον λαό του, ο οποίος τη βίωσε και διατήρησε ζωντανή στην παράδοσή του την εμπειρία της.

Σ' αυτά τα χίλια χρόνια συνέβησαν πολλά. Βασιλεια διάφορα σχηματίστηκαν και κυριάρχησαν για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα στο προσκήνιο της Ιστορίας, για να παραχωρήσουν στη συνέχεια τη θέση τους σε άλλα, πολιτισμούς αναπτύχθηκαν και καταύγασαν την ανθρωπότητα, για να παρακμάσουν αργότερα και να σβήσουν, φυλές και λαοί άλλοτε με τις μετακινήσεις τους, τις επαναστάσεις τους και τους πολέμους τους και άλλοτε με τα ειρηνικά τους έργα, το εμπόριο, τη φιλοσοφία και τα τεχνικά τους επιτεύγματα επηρέασαν την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας.

Ο απόχοις όλων αυτών γεμίζει τις σελίδες της Παλαιάς Διαθήκης, όμως δεν είναι αυτά τα γεγονότα του παρελθόντος που κεντρίζουν το ενδιαφέρον των βιβλικών συγγραφέων. Όταν αφηγούνται Ιστορία, στόχος τους δεν είναι η μελέτη και η γνώση του παρελθόντος της ανθρώπινης κοινωνίας, αλλά η μελέτη των ενεργειών του Θεού για τη σωτηρία του κόσμου. Δεν είναι το παρελθόν αυτό που καθορίζει το περιεχόμενο της ανθρώπινης Ιστορίας, αλλά η προοπτική του μέλλοντος. Με αυτό το κριτήριο επιλέγει ο βιβλικός «ιστορικός» τα γεγονότα που θα αφηγηθεί και αυτός είναι ο λόγος που οι μετακινήσεις ενός περιπλανώμενου βοσκού, του Αβραάμ, αποκτούν στο έργο του κεντρική σημασία και επισκιά-

ζουν όλα τα σύγχρονά του συνταρακτικά γεγονότα, όπως η πτώση του αρχαίου βαβυλωνιακού βασιλείου ή οι μετακινήσεις των Χουριτών. «Έτσι, όλα όσα συνέβησαν σε αυτά τα χίλια χρόνια αποκτούν νόημα από μία μόνο μέρα, τη μέρα την οποία «ηγαλλιάσατο ίνα ίδη» ο Αβραάμ.¹ Και είναι ακριβώς η προσμονή αυτής της μεγάλης μέρας το κοινό στοιχείο που, αν και σε ολόκληρη την *Παλαιά Διαθήκη* παραμένει ανεκπλήρωτη ελπίδα, συγκροτεί τούτη την ποικιλόμορφη συλλογή σε ενιαίο σώμα και προσδίδει σ' αυτήν τη θαυμαστή της ενότητα από το πρώτο μέχρι το τελευταίο βιβλίο της.

Εφόσον, λοιπόν, η *Βίβλος* δεν είναι προϊόν ενός συγγραφέα ή μιας εποχής, αλλά περιλαμβάνει κείμενα που καλύπτουν μια μακραίωνη χρονική περίοδο, στα οποία αντικατοπτρίζονται οι γλωσσικές ιδιομορφίες και τα εκφραστικά μέσα της κάθε εποχής, οι φιλοσοφικές, θεολογικές και θρησκευτικές ιδέες και αντιλήψεις, καθώς και τα κάθε φορά πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα,² είναι προφανές ότι η προσέγγισή της δεν είναι δυνατή με μόνα εφόδια το λεξικό και τη γραμματική της εβραϊκής ή της ελληνικής γλώσσας. Όπως είναι γνωστό, κάθε γλώσσα διακρίνεται από τις άλλες όχι μόνον από το διαφορετικό λεξιλόγιο ή τους κανόνες γραμματικής και σύνταξης, αλλά και από τους ιδιαίτερους τρόπους έκφρασης. Μητρική γλώσσα των συγγραφέων της *Αγίας Γραφής* ήταν τα εβραϊκά ή τα αραμαϊκά που ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια των λεγόμενων σημιτικών γλωσσών. Κατά συνέπεια, σκέφτονταν και εκφράζονταν κατά τον σημιτικό τρόπο, ακόμη και όταν μετέφραζαν, όπως οι «Εβδομήκοντα», ή έγραφαν, όπως οι συγγραφείς της *Καινής Διαθήκης*, στα ελληνικά.

Ο τρόπος έκφρασης των βιβλικών συγγραφέων

Ένα από τα κυρία χαρακτηριστικά του σημιτικού τρόπου έκφρασης είναι η αποφυγή της χρήσης αφρορημένων ουσιαστικών, στη θέση των οποίων συχνά τίθεται ένα συγκεκριμένο ουσιαστικό που αποδίδει

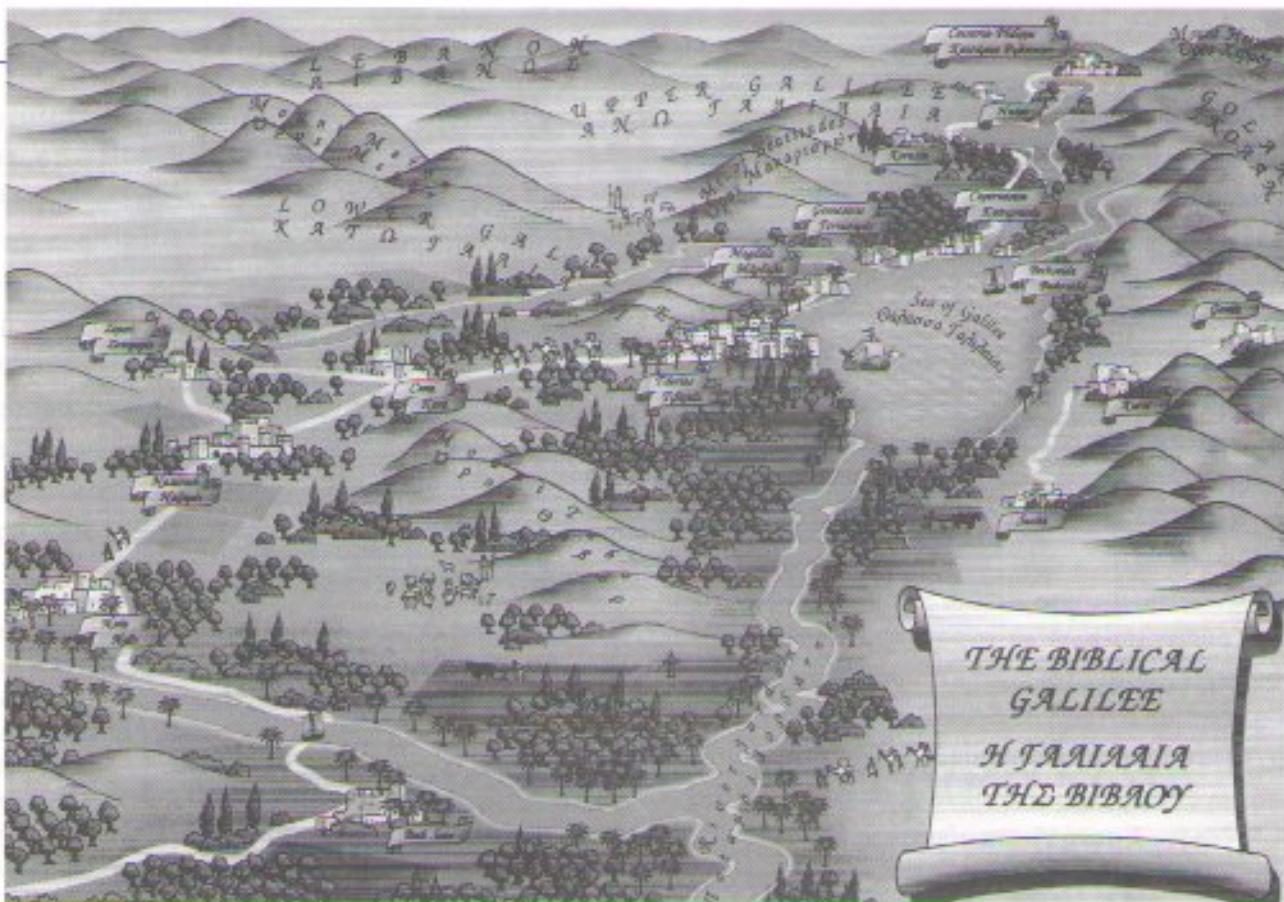
συμβολικά το νόημα μιας έννοιας. Η έννοια «δύναμη», για παράδειγμα, αποδίδεται συνήθως με τη λέξη «κέρας», επειδή τα κέρατα του ταύρου συμβολίζουν τη δύναμή του: «Ψιώθη κέρας μου εν Θεώ μου».³ Με την ίδια σημασία χρησιμοποιείται επίσης η λέξη «βραχίων», το σύμβολο της ανθρώπινης δύναμης: «Λυτρώσομαι ύμας εν βραχίονι υψηλώ».⁴ Κατά ανάλογο τρόπο η λέξη «πέτρα» δηλώνει τη σταθερότητα και γίνεται σύμβολο της πιστότητας του Θεού στις επαγγελίες του: «Κύριε, πέτρα μου!».⁵ Η «καρδιά», που θεωρείτο κέντρο των συναισθημάτων και της λογικής, δηλώνει τη σκέψη και γενικά τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου: «Μετεστράφη η καρδιά φαραώ».⁶ «Εξέστη καρδιά αυτών»⁷ και η «μάχαιρα» (= ξίφος), το κατ' εξοχήν όπλο της εποχής, δηλώνει την έννοια του πολέμου: «Ἐπάξω εφ' υμάς μάχαιραν».⁸

Από τη «Βίβλο Σερβέρα». Σερβέρα, 1.300 λιταρών, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ένα ανάλογο χαρακτηριστικό αποτελεί η αντικατάσταση ενός συγκεκριμένου ουσιαστικού από ένα άλλο, που αποτελεί μέρος του όλου. Έτσι, αντί για «πόλη» γίνεται συχνά λόγος για «πύλες», εφόσον η πύλη είναι το σημαντικότερο μέρος της πόλης και αποτελεί σε περίοδο ειρήνης το κέντρο της δημόσιας ζωής, ενώ σε καιρό πολέμου τον κύριο στόχο των επιτίθεμένων, ή ακόμα και για «μοχλούς» των πυλών, εφόσον η ασφάλεια μιας πόλης και επομένως η ύπαρξή της εξαρτάται από την αντοχή των μεντεσέδων της πύλης της: «Αγαπά Κύριος τας πύλας Σιών, υπέρ πάντα τα σκηνώματα Ιακώβ»,⁹ «Οτι συνέτριψεν πύλας χαλκάς και μοχλούς σιδηρούς συνέκλασεν».¹⁰ Κατά παρόμοιο τρόπο αποφεύγεται η συνολική θεώρηση των πραγμάτων και η ολότητα δηλώνεται πάντοτε περιγραφικά. Ο πληθυσμός μιας πόλης δηλώνεται με την έκφραση: «από νεανίσκουν έως πρεσβυτέρου»¹¹ ή «από μικρού έως μεγάλου»,¹² τα βασιλεία της γης εκπροσωπούνται από τους «βασιλείες... τους πόρρω και τους εγγύς»¹³ και το σύμπαν περιγράφεται με βάση τα επιμέρους συστατικά του: «τον ουρανόν και την γην και την θάλασσαν και πάντα τα εν αυτοῖς».¹⁴

Πολύ συχνά προτιμάται από τους βιβλικούς συγ-

Χάρτης της βιβλικής Γαλιλαίας

γραφείς η χρήση ρημάτων, γιατί το ρήμα δηλώνει ενέργεια και ενέχει μεγαλύτερη δυναμική από το στατικό όνομα. Άλλα και από τα ρήματα προτιμώνται εκείνα που δηλώνουν αισθητικά ένα γεγονός. Έτσι, αντί για το ρήμα «σκέπτομαι», προτιμάται το «λέγω εν τη καρδίᾳ μου»: «Μη είπης εν τη καρδίᾳ σου». ¹⁴ Η προτίμηση των ρημάτων οφείλεται στο ότι για τους σημίτες το κύριο βάρος πέφτει όχι στο υπάρχον, άλλα στο γινόμενο, στο ενεργούμενο. Έτσι εξηγείται η συχνή χρήση του ρήματος «ποιώ», ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν δικαιολογούνται από το ελληνικό γλωσσικό αἰσθημα: «ποιείν δικαιούντην και κρίσιν»¹⁵ ή «ποιήστε εις εμέ έλεος και αλήθειαν»,¹⁶ κ.ά.

Για τον λόγο αυτό στην *Παλαιά Διαθήκη* δεν υπάρχουν περιγραφές, άλλα η παράσταση ενός πράγματος (κόσμος, κιβωτός, σκηνή, ναός κ.λπ.) προκύπτει από την αφήγηση για την κατασκευή του. Η κιβωτός του Νώε, για παράδειγμα, δεν περιγράφεται ως ένα ξύλινο καράβι διαστάσεων 300x50x30 πήχεων, αλλά η μορφή της προκύπτει από την αφήγηση: «Και είπεν ο Θεός προς Νώε... ποιήσουν σεαυτώ κιβωτόν εκ ξύλων τετραγώνων... ούτως ποιήσεις την κιβωτόν. Τριακοσίων πήχεων το μήκος...». ¹⁷ Κατά ανάλο-

γο τρόπο, ο Αβραάμ δεν ήταν ένας πιστός στον Θεό άνθρωπος, αλλά ένας άνθρωπος που πίστευε στον Θεό και ο Ιακώβ δεν είχε δώδεκα γιους, αλλά γέννησε δώδεκα γιους. Για τον ίδιο λόγο απουσιάζει από την *Αγία Γραφή* οποιοσδήποτε ορισμός της θεότητας. Οι βιβλικοί συγγραφείς δεν ορίζουν τον Θεό, άλλα αφηγούνται τις ενέργειές του, μέσα από τις οποίες γίνονται φανερές οι ιδιότητές του. Από την ιδιομορφία αυτήν εξηγείται η αναφορά της *Παλαιάς Διαθήκης* ακόμη και σε μύθους και θρύλους, οι οποίοι δεν θα πρέπει να κατανοηθούν σαν ιστορικά γεγονότα, αλλά ως προσπάθεια περιγραφής κάποιας ιδιότητας του Θεού μέσα από τις ενέργειές του. Κλασικό παράδειγμα στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί η χρήση του πανάρχαιου μύθου της δημιουργίας του κόσμου ύστερα από πάλη του Θεού με τις δυνάμεις του χάους και τη συντριβή τους. Το ότι ο Θεός είναι δημιουργός του κόσμου δεν προκύπτει από κάποιον φιλοσοφικό στοχασμό —τον τύπου των «αποδείξεων» της ύπαρξης του Θεού που περιέχονταν κάποτε στα σχολικά και κατηχητικά εγχειρίδια— αλλά από το «γεγονός» ότι αυτός συνέτριψε «τας κεφαλάς δρακόντων επί του ύδατος».¹⁸

Είναι προφανές ότι η γνώση των ιδιαιτεροτήτων

αυτών του σημιτικού τρόπου έκφρασης επηρεάζει δραματικά τον τρόπο κατανόησης των βιβλικών κειμένων, καθώς υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον δυτικό, ελληνικό τρόπο έκφρασης και στον ανατολικό, σημιτικό. Εκεί που οι Έλληνες, προκειμένου να περιγράψουν τα βασικά χαρακτηριστικά μιας έννοιας, προτιμούν τη διατύπωση ενός ορισμού, οι Εβραίοι αφηγούνται μια ιστορία. Στο ερώτημα, για παράδειγμα, «Τι είναι φιλία;», ο Έλληνας φιλόσοφος θα απαντήσει με έναν ορισμό: «Φιλία είναι η μεταξύ δύο ανθρώπων σχέση που βασίζεται στην αμοιβαία εκτίμηση...», ενώ ο Εβραίος ποφός θα απαντήσει αφηγούμενος μια ιστορία: «Ήταν κάποτε δύο ανθρώποι που ζούσαν μαζί...». Τα χαρακτηριστικά της φιλίας που περιέχονται στον ορισμό του Έλληνα (αλληλεγγύη, συμπαράσταση σε δύσκολες στιγμές, κ.λπ.) γίνονται στοιχεία της αφήγησης του Εβραίου: «...ο ένας από τους δύο βρέθηκε κάποτε σε δύσκολη θέση...».

Η διαφορά αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής αν συγκρίνει κάνεις τον τρόπο με τον όποιο κάνουν λόγο για τον Θεό η Συστηματική Θεολογία και η Βίβλος. Υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι για να μιλήσει κανείς για τον Θεό. Ο ένας είναι να μιλήσει για ό,τι υπάρχει και ο άλλος για ό,τι συμβαίνει, να μιλήσει, δηλαδή, είτε για τα όντα είτε για τα συμβαίνοντα. Ο τρόπος που προτιμά η Παλαιά Διαθήκη είναι ο δεύτερος περιγράφει τις ενέργειες του Θεού μέσα στην Ιστορία, ό,τι, δηλαδή, συμβαίνει από τη δημιουργία μέχρι το τέλος του κόσμου. Το συμβαίνον προτάσσεται του όντος. Αυτό φαίνεται με τον πιο παραστατικό τρόπο στην πρώτη αφήγηση για τη δημιουργία (Γένεσις 1:1 εξ.). Το πρώτο δημιούργημα του Θεού είναι το φως, που, καθώς εναλλάσσεται με το σκοτάδι, καθορίζει τον χρόνο. Ο βιβλικός συγγραφέας, λειτουργώντας με μιαν εντελώς διαφορετική λογική από αυτήν του φυσικού επιστήμονα, τοποθετεί τη δημιουργία των πηγών του φωτός πολύ αργότερα, κατά την τέταρτη μέρα. Έτσι, ο χρόνος προτάσσεται του χώρου και ο χώρος των όντων που τον πληρούν. Κατά συνέπεια, τα πάντα συμβαίνουν εν χρόνω, τίποτε δεν είναι προαιώνιο, ἀρά τίποτε δεν είναι αυθύπαρκτο και τίποτε δεν ανήκει στη σφαίρα του μύθου. Αντίθετα, ο τρόπος με τον όποιο ομιλεί η Συστηματική Θεολογία είναι ο πρώτος· κάνει, δηλαδή, λόγο για τα όντα και όχι για τα συμβαίνοντα. Ο ίδιος ο Θεός κατανοείται

ως Ον. Τόσο το τριαδολογικό όσο και το χριστολογικό δόγμα αναφέρονται σε σχέσεις όντων. Η διαφορά αυτή είναι εμφανής και στη χρήση της γλώσσας. Είναι φανερό ότι το δεύτερο συνθετικό των όρων χριστολογία, σωτηριολογία, ανθρωπολογία, εσχατολογία κ.λπ. δεν νοείται με τη σημασία της εβραϊκής λέξης «νταβάρ» (= λόγος), ως κάτι, δηλαδή, που συμβαίνει μεταξύ δύο προσώπων, αλλά με τη σημασία της ελληνικής λέξης «λόγος», ως κάτι, δηλαδή, που είναι. Έτσι, το «Λυτρώσομαι ύμας εν βραχίονι υψηλώ»¹⁹ μετατρέπεται σε λόγο περί σωτηρίας, περιγράφεται δηλαδή μια κατάσταση, όχι μια πράξη του Θεού.

* **Σημείωση «Χρονικών»:** Η Βίβλος υποδιαιρείται σε τρία μέρη: Τορά (Πεντάτευχος), Νεβίμ (Προφήτες) και Κετουβίμ (Γραφές), που συνολικά περιέχουν 24 βιβλία. Η Πεντάτευχος αποτελεί νόμο, θεία προσταγή, δηλαδή τον εξ αποκαλύψεως λόγο του Θεού στον ανθρώπο (όπως αναφέρει ο ίδιος ο συγγραφέας σε άλλο σημείο του κειμένου του). Ως εκ τούτου, διευκρινίζεται ότι κατά την Ιουδαϊκή Θρησκεία η Πεντάτευχος δεν έχει επηρεαστεί από κοινωνικοπολιτικά δεδομένα, όπως συμβαίνει με τα βιβλία των Προφητών και των Γραφών.

Παραπομπές

1. Ιωάν. 8:56.
2. Α' Βασιλειών 2:1.
3. Έξοδος 6:6.
4. Β' Βασιλειών 22:2.
5. Έξοδος 14:5.
6. Γένεσις 42:28.
7. Λευτικόν 26:25.
8. Ψαλμοί 86:2.
9. Ψαλμοί 106:16.
10. Γένεσις 19:4.
11. Γένεσις 19:11.
12. Ιερεμίας 32:26.
13. Έξοδος 20:11.
14. Δευτερονόμιον 8:17.
15. Γένεσις 18:9.
16. Ιησούς Ναυή 2:14.
17. Γένεσις 6:13 εξ.
18. Ψαλμοί 73:13.
19. Έξοδος 6:6.

[Ο κ. Μιλτ. Κωνσταντίνος διδάσκει στο Τμήμα Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεοσαλονίκης Παλαιά Διαθήκη και Βιβλική Εβραϊκή Γλώσσα. Το παραπάνω κείμενο αποτελεί τμήμα κεφαλαίου από το βιβλίο του «Παλαιά Διαθήκη-Αποκρυπτογραφώντας την πανανθρώπινη κληρονομία» (Εκδόσεις Αρμός, 2008).]

1924: Μαθητές της Εμπορικής Σχολής Βόλου. Πρώτοι δεξιά στην τρίτη σειρά οι Τρικαλινοί Αβραάμ Βαρούχ και Σολομών Ρεκανάτης.

Η Εβραϊκή Κοινότητα Τρικάλων

κατά τον 16^ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της*

Της ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΜΠΙΧΤΑ

Οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο ήδη από την αρχαιότητα, όταν διάφορα γεγονότα διώξεων και εξοριών προκάλεσαν τη διασπορά τους στον τότε γνωστό κόσμο. Στην μακρά αυτή διάρκεια συνύπαρξης με το κυριαρχού ελληνόφωνο στοιχείο θα δεχθούν συνεχείς και ποικίλες πολιτισμικές και γλωσσικές επιρροές. Οι ελληνόφωνοι αυτοί Εβραίοι είναι γνωστοί με την ονομασία Ρωμανιώτες.

Οι πρωτότερες αναφορές στην ύπαρξη Εβραίων ρωμανιώτων στη Θεσσαλία ανιχνεύονταν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Ο Άραβας γεωγράφος και χρονογράφος Edrisi συνάντησε κατά την περιήγηση του ελληνικού χώρου, το 1153, Εβραίους κατοίκους στη Λάρισα, στα Τρίκαλα και στον Αλμυρό και ο σύγχρο-

νός του Εβραίος περιηγητής Benjamin de Tudela, αν και δεν επισκέφτηκε την πόλη των Τρικάλων, βρήκε Εβραίους εγκαταστημένους στην περιοχή μεταξύ Τρικάλων και Λαρίσης και σε άλλες μικρές θεσσαλικές θέσεις. Αργότερα το 14ο αι. αυτοκρατορικά χρυσόβουλα αναφέρουν Εβραίους που ζουν ενσωματωμένοι στον πληθυσμακό ιστό της πόλης των Τρικάλων, μάλιστα σε άμεση γειτνίαση με την εκκλησία του Αγ. Κωνσταντίνου και είναι συνεπείς στις ετήσιες φορολογικές τους υποχρεώσεις. Η έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε πολλές πτυχές του βίου της εβραϊκής αυτής κοινότητας, η οποία ωστόσο δε θα διέφερε πολύ από τις σύγχρονές της σε αρκετά εμπορικά κέντρα και λιμάνια της Αυτοκρατορίας.

Τα ίχνη της ιδιαίς ρωμανιώτικης κοινότητας, οργανωμένης πια στο πλαίσιο της οθωμανικής διοικητικής αντίληψης (millet), αποκαλύπτονται αργότερα στα μέσα του 15ου αιώνα, όταν κάποια από τα μέλη της υποβάλλονται σε υποχρεωτική μετοικεσία στην

* Για πληρέστερη παρουσίαση του θέματος δύος και για βιβλιογραφική ενημέρωση ηβλ. Κ. Μπίχτα «Η Εβραϊκή Κοινότητα των Τρικάλων τον 16ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της», *Τρικαλινά*, 17 (1997), σ. 295-310.

Κωνσταντινούπολη, η οποία διενεργείται με απόφαση του Μωάμεθ του Πορθητή αμέσως μετά την Άλωση, ώστε να μεταβάλει τη δημογραφική εικόνα της Πόλης και να τονώσει την οικονομική ζωή της. Η εβραϊκή αυτή συνοικία μνημονεύεται στη διαθήκη του Τουραχάν Μπέη (1446) με την ονομασία «Γιουκδή».

Την ίδια εποχή, τις τελευταίες δεκαετίες του 15^{ου} αι., η έκρηξη ενός έντονου αντισημιτισμού στην Καθολική Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα τη διασπορά εκδιωκομένων Εβραίων σε ολόκληρη την Ευρώπη και κυρίως στα εδάφη της νεοσύστατης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κύματα Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο (γνωστοί ως Σεφαρδίτες), την Σικελία, την Ιταλία και την Κ. Ευρώπη (οι γερμανόφωνοι Ashkenazi) προσφεύγουν σε πόλεις της επικράτειας, συνενώνονται με Ρωμανιώτες και με Ευρωπαίους ομόθρησκους, εγκαταστημένους εκεί από το 14ο αι., και αναζητούν καταφύγιο και προοπτικές μελλοντικής δράσης και ευημερίας.

Η υποδοχή που τους επιφυλάσσεται από τους Οθωμανούς είναι απρόσδοκητα φιλόξενη και φιλική. Ο Μωάμεθ ο Πορθητής και ο διάδοχός του Βαγιαζίτ Β', στο πλαίσιο μιας πολιτικής αστικού εποικισμού που εφαρμόζουν στα Βαλκάνια, θα διευκολύνουν με την παροχή προνομίων και επαγγελματικών κινήτρων την άμεση εγκατάσταση του δυναμικού και δραστήριου εβραϊκού πληθυσμού σε όλες σχεδόν τις οικονομικές πόλεις της επικράτειας.

Η προνομιακή μεταχείριση των Τρικαλινών Εβραίων έναντι των άλλων ζιμμήδων της πόλης, η οποία πιθανότατα πυροδότησε μίση και αντιπαλότητες με το τοπικό χριστιανικό στοιχείο, μαρτυρείται στο απογραφικό κατάστιχο του 1506, όπου σύμφωνα με ένα πρακτικό του 1497, που περιλαμβάνεται εκεί, οι νέοι έποικοι απαλλάσσονται: από την ispenge (σπέντζα) και την υποχρεωτική παροχή σωματικών υπηρεσιών (angariya), εφόσον δεν ασχολούνται με τη γεωργία, και από το devsirme, την στρατολόγηση δηλαδή των παιδιών τους στο σώμα των Γενιτσάρων. Μία μάλιστα από τις προϋποθέσεις εγκατάστασης εξασφάλιζε την υπόσχεση ότι θα αποφύγουν συγκρούσεις και ανταγωνισμούς με τους ντόπιους καλλιεργητές, δηλαδή τους Χριστιανούς, όρος που όχι μόνο προέτρεπε εμμέσως σε αστικής φύσεως ενασχολήσεις, αλλά και προστάτευε τους Χριστιανούς από το δυναμικό εβραϊκό στοιχείο.

Στις αρχές του 16ου αι. Σεφαρδίτες από την Ισπανία και Ashkenazi από την Ουγγαρία εγκαταστάθηκαν σταδιακά στα Τρίκαλα και συνενώθηκαν με τους απομείναντες Ρωμανιώτες και τους γερμανόφωνους Εβραίους, που είχαν συρρεύσει εκεί επί Μωάμεθ του Πορθητή (1451-1481), ανατρέποντας όχι μόνο την δημογραφική εικόνα της πόλης αλλά και τις κοινωνικές ιστορροπίες της. Τα απογραφικά στοιχεία υποδηλώνουν μία σημαντική αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης στο α' τέταρτο του 16ου αιώνα. Η κοινότητα εμφανίζεται με 19 οικογένειες (περίπου 95 άτομα) το 1506 και ο αριθμός αυτός δεκαπλασιάζεται την εποχή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1521-66) με 181 σπιτικά, 9 αγάμους και 34 χήρες, περίπου δηλαδή 1.050 μέλη.

Οι Τρικαλινοί Εβραίοι θα περιοριστούν γρήγορα, όπως όλοι οι κάτοικοι της πόλης, στο δικό τους μαχαλά (kehilla) με τις συναγωγές, τα σχολεία και τα δημόσια κτίρια του και θα συνεχίσουν τις θρησκευτικές και κοινωνικές τους παραδόσεις με την προνομιακή ελευθερία, που τους επιτρέπει η μουσουλμανική φιλοσοφία.

Όσον αφορά στη χωροταξική οριοθέτησή της, η κοινότητα πιθανότατα καταλάμβανε την ίδια περιοχή, που είναι ως σήμερα γνωστή με την ονομασία «Εβραϊκά» μεταξύ των οδών Αθ. Διάκου, Κονδύλη, Σωκράτους και Καρρά, σε μικρή απόσταση από την κεντρική πλατεία και εντός της εμπορικής ζώνης της πόλης. Η θέση αυτή συμφωνεί απόλυτα με την κατά κανόνα χωροθέτηση των οικονομικών εβραϊκών συνοικιών εντός της πόλεως και σε άμεση γειτνίαση με την αγορά, αν αναλογιστούμε ότι γύρω από την σημερινή κεντρική πλατεία ή το tζαμί του Τουραχάν Μπέη παλιότερα, αναπτύχθηκε τον 15ο και 16ο αι. το οικονομικό και εμπορικό τμήμα της πόλης δηλαδή η μόνιμη αγορά, το Garsi.

Οι Τρικαλινοί Εβραίοι και γενικότερα οι δεκάδες χιλιάδες Εβραίοι, που κατέφυγαν στον ελληνικό χώρο, συνέχισαν τα ίδια επαγγέλματα, που για αιώνες ασκούσαν στις χώρες της Ευρώπης, ώστε πολλά από αυτά να θεωρούνται παραδοσιακά «εβραϊκά». Κυρίως διακρίθηκαν ως εκμισθωτές φόρων, χρηματιστές, τραπεζίτες, διερμηνείς, γιατροί και φαρμακοποιοί, αργυραμοιβοί (σαράφηδες), έμποροι διαφόρων βιοτεχνικών και αγροτικών προϊόντων, υφαντουργοί και νηματοποιοί, μεταξουργοί, βυρσοδέψες, μεταλλουρ-

γοί και κοσμηματοποιοί, αρωματοποιοί, τυπογράφοι αλλά και σε ταπεινότερες ασχολίες ως εργάτες, αχθοφόροι, πλανόδιοι μικροπωλητές.

Mία από τις χαρακτηριστικές ασχολίες των Τρικαλινών Εβραίων του 16ου αι. και αργότερα είναι η παραγωγή μάλλινων, βαμβακερών, λινών και μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων. Οι νεοεγκατεστημένοι εκμεταλλεύονται γρήγορα τις πρώτες ύλες για την υφαντουργία, που τους παρέχει με άνεση η επιτόπια αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή και υποβοιθυόνται από την προϋπάρχουσα υφαντική δραστηριότητα, που είχε αναπτυχθεί στην πόλη τουλάχιστον από το 15ο αι., όπως μας πληροφορεί η διαθήκη του Τουραχάν Μπέη (1446) και του γιου του Ομέρ Χατζή (1484) για τα καταστήματα υφασμάτων και ενδυμάτων και το υφαντήριο, που ανήκουν στα ευσεβή κληροδοτήματά τους. Επιπλέον, μεταξύ των επαγγελμάτων των μουσουλμάνων κατοίκων, που καταγράφονται στο κατάστιχο του 1454/55, αναφέρονται υφαντές και ράπτες, κλώστες μεταξιού και βιοτέχνες μάλλινων ειδών.

Με τις γνώσεις, τη δεξιοτεχνία, τη μακρόχρονη πείρα στον τομέα της υφαντουργίας και της παραγωγής ενδυμάτων και με την εισαγωγή προηγμένων τεχνολογικών μέσων οι νέοι έποικοι προάγουν την πόλη σε ένα από τα σημαντικότερα επαρχιακά υφαντουργικά κέντρα της οθωμανικής επικράτειας, συγκαταλεγόμενη συχνά δίπλα στη Θεσσαλονίκη, την Προύσσα, τη Safed, τη Ρόδο, τη Λάρισα, την Πλεύνα, τη Βέροια, τις Σέρρες.

Ένας υδατοκίνητος μύλος για την επεξεργασία των μαλλιών, το γνωστό μαντάνι ή batan στις εβραϊκές πηγές, πιθανότατα μια καινοτομία στην υφαντουργία, που φαίνεται ότι φέρνουν μαζί τους οι Εβραίοι της Δύσης, λειτουργεί στα Τρίκαλα και συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και στην αύξηση της παραγωγής. Η υιοθέτηση του τεχνολογικού αυτού μέσου από τον εγγονό του Τουραχάν Μπέη, Χασάν, το α' τέταρτο του 16ου αι., ο οποίος ίδρυσε ένα μαντάνι στο χωριό Κεφαλόβρυσο, όπως μας πληροφορεί η διαθήκη του (1531), αποκαλύπτει το αμέριστο ενδιαφέρον της κεντρικής αρχής για την ενίσχυση της υφαντουργικής παραγωγής στα Τρίκαλα.

Τρίκαλα: 1943. Μια νεανική παρέα

Πρωτομαγιά του 1943, κατοχική περίοδος. Οι Ιταλοί να ελέγχουν την πόλη - οι αντάρτες την ώπαθρα. Οι απόφοιτοι 1942 του Γυμνασίου Τρικάλων, και φίλοι, Τριαντάφυλλος Τσαλάνης (από αριστερά), Νίκος Τσιγγαρίδας, Νίκος Τεγόπουλος, Παναγιώτης Σαρρής και (καθήμενος) Τάκης Πιτσιάκος - Σολομάκης Λεβή, αποφάσισαν να τη γιορτάσουν στο πευκόφυτο του Αί - Λιά, αφού η έξοδος από τα αστικά τείχη υπέκρυπτε κινδύνους. Το πρόβλημα δώρων ήταν πως ο λόφος ούτε άνθη είχε σύτε λουλούδια! Τη λύση έδωσε ο ευψής Νίκος Τσιγγαρίδας, διαν σκέφτηκε να καλέσει στη συντροφιά τη μικρούλα εξαδέλφη του Έλλη Κιοσέ...

...Το μαθητικό πλήρικο του Σολομάκη Λεβή υποδηλώνει απώλεια μιας σχολικής χρονιάς για λόγους ανεξαρίθμητους. Καμιά σχέση βεβαίως με τα δεινά της Ισραηλιτικής Κοινότητας που ακολούθησαν, όταν έχασε στο γερμανικό πογκρόμ του Μαρτίου 1944, το ένα τρίτο των μελών της. Μετά την απελευθέρωση, κυρίως μεταξύ 1945 - 47, πολλοί Εβραίοι συμπολίτες μας μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη. Μεταξύ αυτών και ο νεαρός Λεβή που, φτάνοντας εκεί, εντάχθηκε στη Χαγκάνα, μια στρατιωτική οργάνωση που προστάτευε τους οικισμούς των εποίκων από επιθέσεις Αράβων και Βρετανών εντολέων. Σε μια συμπλοκή με Άγγλους, ο Σολομάκης χτυπήθηκε θανάσιμα. Ο ενταφι-

ασμός έγινε, όπως ήταν τυχερό του, στην πολυπόθητη Γη της επαγγελίας, παρουσία πλήθους ομαδρήσκων...

Μ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΟΣ

Αφιερώνεται στη μνήμη του Σ. Λεβή. Δεν αναφέρεται φωτογράφος.

(Η Έρευνα, καθημερινή εφημερίδα των Τρικάλων).

έγινε μέλος της Αντίστασης. Ως βετεράνος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οι εμπειρίες του και οι γνώσεις του στα εκρηκτικά ήταν πολύτιμες για τους αντάρτες» σημειώνει ο Φρέντερικ (σ. 98). Σε ένα όμως σαμποτάζ στη Γέφυρα Στρυμόνα, από όπου «17 τρένα γεμάτα πολεμοφόδια και κάθε είδους εξοπλισμού περνούσαν ημερησίως από εκείνο το σημείο», κάτι δεν πήγε καλά και «ο πατέρας μου χτυπήθηκε στο πόδι από ένα θραύσμα όλμου κι ἐπεσε κρατώντας ακόμα τον πυροκροτητή στο χέρι του. Τον αποτελείσαν γαζώνοντάς τον με αυτόματο. Ήταν 52 χρόνων κι εγώ 12», γράφει ο Φρ. (σ. 100). Έτσι χάθηκε ένας αγνός πατριώτης που όταν κηρύχθηκε ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος ανήρτησε πάνω από την είσοδο του κινηματοθεάτρου του πανό με τη φράση: ΕΛΛΑΣ - ΟΧΙ.

Από τότε η μητέρα, στα 42 της χρόνια, πήρε στα χέρια της τα ηνία της οικογένειας, τα κατάφερε και προστάτεψε τα τέσσερα παιδιά της. Μέχρι τότε η Ελβίρα, μια πραγματική κυρία, ασχολιόταν με τη μουσική και με καλλιτεχνικά θέματα. Φιλοξένησε στο σπίτι της τον Αττίκη, τη Βέμπο, τον Γούναρη, την Κάκια Μενδρή, τον Λογοθετίδη, τον Ψαθά, τον Οικονόμου, τον Μινωτή, τον Αργυρόπουλο, τη Λουίζα Ποζέλι προτού γίνει διάσημη με την «Παπαρούνα» του Αττίκη, και άλλους. Το 1936 ερμήνευσε τα τραγούδια του Β. Τσιτσάνη «Μαντήλι χρυσοκεντημένο» και «Πικρός είναι ο πόνος μου», καθώς και του Σπύρου Περιστέρη τις δύο συνθέσεις του «Μάτια μου μεγάλα» και «Το πήρα πια απόφαση». Έπαιξε ωραία πάνω και είχε εξαιρετική φωνή.

Oταν ξέσπασε ο πόλεμος η οικογένεια Κάκη έφυγε από τη Δράμα και βρήκε καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη στο πατρικό σπίτι του πατέρα (στην οικογενειακή έπαυλη Βασιλίσσης Ολγας 79), προτού εισβάλουν οι βουλγαρικές δυνάμεις. Ως γνωστόν η Βουλγαρία είχε ταχθεί κατά τον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας και ως αντάλλαγμα πήρε από τον Χίτλερ την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη.

Μετά το θάνατο του πατέρα «Όλη η ευθύνη λοιπόν της ασφάλειας και της επιβίωσής μας βάρυνε αποκλειστικά εκείνη», τη μητέρα, σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 101).

Η Ελβίρα ήταν κατατοπισμένη για τους διωγμούς των Εβραίων από τους Ναζί και ήταν καχύποπη ως

προς τις προθέσεις τους και δεν υπάκουσε, ευτυχώς, στις εντολές των Γερμανών και στις συμβουλές του Ραβίνου να εγγραφούν στα μητρώα και να συμμορφώνονται «με τις γερμανικές ντιρεκτίβες». Άλλα και «τις συμβουλές των λοιπών συγγενών» δεν τις δέχθηκε, πράγμα που αποδείχθηκε σωτήριο. Όλοι οι άλλοι που «την επέκριναν γι' αυτή τη στάση της, ισχυριζόμενοι πως έθετε σε κίνδυνο τη ζωή της οικογένειάς της, πέθαναν (εξοντώθηκαν) σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία και την Πολωνία» (σ.13). Η Ελβίρα κατόρθωσε και έβγαλε πλαστά χαρτιά για όλα τα μέλη της οικογένειας και συχνά άλλαζε τόπο διαμονής στην πόλη από το φόβο μήπως τους αναγνωρίσει κανείς και τους προδώσει στους Γερμανούς.

«Παρά την αριστοκρατική της προέλευση» η Ελβίρα αποδείχτηκε σκληρό καρύδι και ικανότατη, και σ' αυτό τη βοήθησε η πολύπλευρη μόρφωση και η γλωσσομάθειά της. «Ηρωίδα, λοιπόν κατά τον συγγραφέα, της ιστορίας είναι η μητέρα» απ' αυτήν πρέχεται «Η κληρονομιά του θάρρους» στα παιδιά της και όχι μόνο σ' αυτά, και γι' αυτό το βιβλίο το αφιερώνει ο γιος της συγγραφέας «στη μνήμη της μητέρας του και σε όλες τις Ελληνίδες μητέρες που θυσίασαν τη ζωή τους για τα παιδιά τους».

Από τη Θεσσαλονίκη η οικογένεια έφυγε στην ύπαιθρο. Με ταλαιπωρίες και κινδύνους —οι μετακινήσεις κατά την κατοχή γίνονταν μόνο με ειδική άδεια από τις Αρχές— μέσω της Χαλκιδικής έφθασε στη Σκιάθο. Η Ελβίρα έγινε μέλος του ΕΑΜ και τα δύο μεγαλύτερα παιδιά της, ο Ζακ (γενν. το 1920) και η Κάρμεν (γενν. το 1923) κατατάχθηκαν στον ΕΛΑΣ και ανέβηκαν στα βουνά ως μέλη μάχιμων μονάδων. Ο Ζακ υπηρέτησε στην Ήπειρο (8η Μεραρχία) στο στενό περιβάλλον του στρατηγού Αυγερόπουλου και λόγω παιδείας αλλά και λόγω χαρακτήρα. Ανέλαβε διοικητής σώματος ανταρτών, κατέστρωνε σχέδια επιχειρήσεων, έλαβε μέρος σε πολλές επιχειρήσεις, τραυματίστηκε και κινδύνευσε πολλές φορές η ζωή του. Τα μικρότερα αδέλφια, ο Αλμπερτ (γενν. το 1927) και ο Φρέντερικ, ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου, (γενν. το 1930) κατατάχθηκαν στην ΕΠΟΝ, και συμμετείχαν ενεργά κι αυτοί στην Αντίσταση με ποικίλους τρόπους.

Ο Φρέντερικ, που κατά την κατοχή έμπαινε στην εφηβεία, στην πιο κρίσιμη για τον άνθρωπο ηλικία,

Μέρος αυτής της παραγωγής χρησιμοποιείται για αυτοκατανάλωση, ένα άλλο διοχετεύεται στο εμπόριο και ένα τρίτο απορροφάται από την κρατική μηχανή για τον ιματισμό των Γενιτσάρων. Το τελευταίο μάλιστα φαίνεται ότι εντατικοποιείται μετά τα τέλη του 16ου αι., όταν η Θεσσαλονίκη μοιράζεται το αποκλειστικό προνόμιο παραγωγής τσόχας για τα οθωμανικά σώματα στρατού με άλλα δευτερεύοντα κέντρα της Βαλκανικής, όπως τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, το Μοναστήρι, τα Σκόπια, τη Βέροια.

Εκτός από την υφαντουργία κάποια μέλη της κοινότητας ασχολούνται με τη βαφή και επέξεργασία δερμάτων, ένας ακόμη οικείος χώρος για τους Εβραίους της Μεσογείου, καθώς ευνοούνται από την έντονη βυρσοδεψική δραστηριότητα της πόλης, όπου τα νερά του Πηγείου και των παραποτάμων του και οι άφθονες ποσότητες δερμάτων και βελανιδιών δημιουργούν ένα πρόσφορο έδαφος.

Ένας ακόμη πολύ σημαντικός τομέας δράσης των Τρικαλινών Εβραίων είναι το εμπόριο, το οποίο μαζί με την υφαντουργία θα αποτελέσουν την κυριότερη πηγή βιοπορισμού για την κοινότητα. Η διαπλοκή τους στις εμπορικές υποθέσεις της πόλης και της περιφέρειάς της δεν εκπλήσσει σε μια εποχή, που η δυναμική εμπορική δράση και εντυπωσιακή παρουσία ομοθρήσκων τους στα σημαντικότερα λιμάνια και κέντρα της Μεσογείου είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή και ενθαρρυντική.

Eπωφελούμενοι από την εδραιώση της Pax Ottomanica, το προνόμιο του Οθωμανού υπηκόου, που τους επιτρέπει ελεύθερη δράση στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, τους παρέχει ασφάλεια και τους προσδίδει κύρος στις συναλλαγές του εξωτερικού, την περιορισμένη δράση της ελάχιστα ανταγωνιστικής ορθόδοξης εμπορικής τάξης τον 16ο αι., τη συνεργασία με ομοδόξους, που εγγυάται επικερδείς επιχειρήσεις, αλλά και υποβοηθούμενοι από την ενδοεβραϊκή αλληλεγγύη και τον ενιαίο εμπορικό κώδικα των εβραϊκών οθωμανικών κοινοτήτων οι Εβραίοι των Τρικάλων θα εμπλακούν στη διεξαγωγή του οθωμανικού εμπορίου και μάλιστα με ευοίωνες προοπτικές.

Επιπλέον, η πόλη των Τρικάλων, σημαντικό επαρχιακό κέντρο οικονομικής και στρατιωτικής σημασίας και πρωτεύουσα του σαντζακίου της Θεσσαλί-

ας, διευκολύνει τη διακίνηση του εμπορίου χάρη σε ένα παγιωμένο οδικό δίκτυο, που την συνδέει προς Βορρά με τη Μακεδονία και την Εγγατία Οδό, με τα δυτικά παράλια και τα δραστήρια λιμάνια του Αυλώνα και της Ραγούζας συνήθως μέσω Ιωαννίνων, με την Κέρκυρα και τη Ναύπακτο μέσω Άρτας, με την Νότιο Ελλάδα μέσω Δομοκού και Λαμίας και με την Ανατολική Θεσσαλία και το λιμάνι του Βόλου μέσω Λάρισας.

Οι Εβραίοι εμπορευόμενοι της πόλης δρουν σε διεπαρχιακό και τοπικό επίπεδο. Και επειδή η βιοτεχνία και το εμπόριο είναι αλληλένδετα, μπάλλες μαλλιού, υφάσματα, μετάξι, βαφές και δέρματα θα αποτελέσουν τα κύρια εμπορεύσιμα προϊόντα της πόλης. Στον διαπεριφεριακό τομέα εμπλέκονται ως αντιπρόσωποι και μεσάζοντες στο εξαγωγικό εμπόριο, που αναπτύσσεται με την Ιταλική χερσόνησο, κυρίως με τη Βενετία, την Αγκώνα, το Λιβόρνο και την Κεντρική Ευρώπη. Μεταφέρουν δηλαδή στα πολυσύχναστα λιμάνια της Αδριατικής και της ηπειρωτικής Ελλάδας, με κυριότερα την Ραγούζα, το Δυρράχιο, τον Αυλώνα, την Κέρκυρα, τη Ναύπακτο και την Πάτρα, τις πρώτες ύλες για τη βιοτεχνία των ιταλικών και δυτικοευρωπαϊκών πόλεων, οι οποίες στη συνέχεια φορτώνονται στα πλοία των Εβραίων εφοπλιστών κυρίως στις νάβες των πανίσχυρων Ραγουζίων, που κυριαρχούν αυτή την εποχή στην Αδριατική και διακρίνονται σε ολόκληρη τη Μεσόγειο.

Εβραϊκές πηγές του 16ου αι. βασισμένες στη διαραββινική αλληλογραφία, τα γνωστά responsa, παρέχουν μια σαφή εικόνα των εμπορικών δρόμων, που διαγράφονται στη Βαλκανική. Ο εμπορικός δρόμος Τρίκαλα - Ραγούζα, που αναφέρεται συχνά υποδηλώνει παγιωμένες εμπορικές επαφές και συναλλαγές των Τρικαλινών εμπόρων με τους ομόθρησκούς τους δυναμικούς Ραγουζίους: τους προμηθεύουν με βαμβάκι, μπάλλες μαλλιού, λινό, μετάξι και δέρματα για να πάρουν ως αντάλλαγμα ιταλικά υφάσματα και ενδύματα και ίσως κάποια είδη πολυτελείας.

Πολλές φορές εισαγόμενα προϊόντα από τη Βενετία φθάνουν απευθείας στους Οθωμανούς Εβραίους χωρίς την μεσολάβηση τρίτου. Εμποροί από τα Τρίκαλα, την Άρτα, τη Λάρισα, το Μοναστήρι και την Καστοριά συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένη ημερομηνία στα Γιάννενα, για να συναλλαγούν με Βενετούς χονδρεμπόρους υφασμάτων και ενδυμάτων

και επιστρέφουν την ίδια μέρα στις περιοχές τους, για να τα πωλήσουν.

Άλλες πάλι πηγές μας πληροφορούν ότι φορτίο με δέρματα στέλνεται από τα Τρίκαλα στο λιμάνι της Κέρκυρας με προορισμό πιθανότατα την Αγκώνα, που είναι ο κυριότερος παραλήπτης τέτοιων ειδών στην Ιταλία.

Παράλληλα με τις αποστολές πρώτων υλών στο εξωτερικό οι Τρικαλινοί Εβραίοι προμηθεύουν με μαλλί και βαμβάκι τα μεγάλα υφαντουργικά κέντρα της Αυτοκρατορίας, κυρίως τη Θεσσαλονίκη με την οποία έχουν στενές σχέσεις.

Οι νεόφερτοι εμπορευόμενοι δεν θα μπορούσαν να λείψουν φυσικά και από τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια των Βαλκανίων, ένα παραδοσιακό πεδίο δράσης των Εβραίων εμπόρων, οι οποίοι δε διστάζουν κάποιες φορές να απειλήσουν την επιτυχία τους με μποϊκοτάζ, ενώ η εντυπωσιακή συμμετοχή τους υπαγορεύει ακόμη και την πώληση εβραϊκού φαγητού (kosher). Στη Θεσσαλία και σε κοντινή απόσταση από τα Τρίκαλα πραγματοποιούνταν τρεις μεγάλες εμποροπανηγύρεις, στο Μοσχολούρι (κοντά στους Σοφάδες), την Ελασσόνα και τα Φάρσαλα, στα οποία οι Εβραίοι έμποροι διοχετεύουν ότι πράγουν οι αγρότες και οι τεχνίτες της πόλης.

Στο τοπικό επίπεδο δρουν οι έμποροι, που έχουν μόνιμα καταστήματα στο τσαρσί και στο μπεζεστένι καθώς και οι πλανόδιοι πραγματευτάδες και μικρέ-

μποροί, που περιορίζουν τη δράση τους μεταξύ της πόλης και της περιφέρειάς της. Ανάμεσα στα άλλα προϊόντα, που εμπορεύονται οι Εβραίοι μικρέμποροι είναι το κρασί, το οποίο μάλιστα μονοπωλούν για ένα τουλάχιστον χρονικό διάστημα.

Δίπλα στους βιοτέχνες και τους εμπόρους δρουν και άλλα μέλη της κοινότητας, πιθανότατα ως μεταλλουργοί, αχθοφόροι, κηροποιοί, σαπουνοποιοί, σαράφηδες, τις συνήθεις δηλαδή ασχολίες, στις οποίες επιδίονται οι Εβραίοι σε όλες τις οθωμανικές αστικές συναθροίσεις, των οποίων αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι. Επιπλέον, οι εβραϊκές διατροφικές συνήθειες, που υπαγορεύονται από θρησκευτικούς κανόνες και ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι κάποιοι άλλοι είναι κρεοπάλες, τυροκόμοι, αρτοποιοί, οινοποιοί και ίσως ιδιοκτήτες καπηλειών.

Με την ενεργή παρουσία τους στην πόλη των Τρικάλων και στις παραγωγικές της δραστηριότητες οι Εβραίοι άποικοι μετατρέπουν το οικονομικό και κοινωνικό σκηνικό της πόλης και αποκτούν μια ξεχωριστή βαρύτητα στο φυλετικό μωσαϊκό της.

[Η κα Κατερίνα Μπίχτα είναι Ιστορικός-Αρχαιολόγος]

Στοιχεία για την ιαραχλιτική Κοινότητα Τρικάλων έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό μας στα τεύχη 68/σελ. 35, 98/αφίερωμα, 102/9, 127/23, 135/26, 142/23, 149/26, 161/18, 177/8.

Στους Εβραίους των Τρικάλων

Τα παιδιά σου κλαίνε, Σιών,
τα χλωμά, σκελετωμένα σώματα,
τα μικρά κοκκαλιάρικα πουλάκια
που κούρνιαζαν, ίδιες ψυχές ασώματες,
στα ανθρωποβόρα συρματοπλέγματα
εκεί μακριά, στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου...
Τα παιδιά μας κλαίμε, άνθρωποι της Τρίκκης,
εδώ στις όχθες του Ληθαίου.
Καθίσαμε ανάμεσα στα δροσερά χόρτα της άνοιξης
Και τώρα, που είναι πια φθινόπωρο,
τα δάκρυα στέγνωσαν σαν τις σταγόνες της βροχής
στο διφασμένο χώμα...

Κάποτε, ανάμεσα στους μπερδεμένους δρόμους των Τρικάλων,
σαν σε σκηνές ασπρόμαυρης ταινίας,
οραματίζομαι την πικρή αγωνία για την άδικη μοίρα τους.
Και περπατώντας εκεί, έξω απ' την έρημη Συναγωγή
τα μάτια μου βλέπουν έναν άλλο κόσμο
που η ζωή του είναι αλλού...
Η μαρτυρική θυσία της ας γίνει
της δικιάς μας ζωής η ουσία.
Αν θέλουμε να λεγόμαστε άνθρωποι.

Αμαλία Κ. Ηλιάδη (Φιλόλογος-Ιστορικός)

Η οικογένεια Αιμιλίου Μπενμαγιόρ/Κάκις

Του ΠΕΡΙΚΛΗ ΤΣΕΛΙΚΗ

Από το περιοδικό «Πανδώρα» (τ. 22/2008) αναδημοσιεύουμε την παρακάτω κριτική του κ. Π. Τσελίκη για το συγκεκριμένο βιβλίο. Ευχαριστούμε τον Διευθυντή της «Πανδώρα» κ. Γ. Ρωμανό για την επισήμανση προσθέτοντας ότι η αναδημοσίευση γίνεται στην παρούσα στήλη της σύγχρονης ελληνικής εβραϊκής ζωής, δεδομένου ότι η ιστορία της οικογένειας του συγγραφέα είναι μία τυπική ιστορία που συνέβη, με αντίστοιχα περιστατικά, σε πολλές εβραϊκές οικογένειες της Ελλάδος, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα τόσο ως πνεύμα αντίστασης, όσο κι ως γεγονότα.

Tο βιβλίο του Φρέντερικ Κάκις, *Η κληρονομία του θάρρους*, (μαρτυρία, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2007), είναι μια κατάθεση ζωής. Ο συγγραφέας του, μέσω της μορφής των απομνημονευμάτων του που αποτελούν μαρτυρία για όσα πέρασε η οικογένειά του τα δισεκτα εκείνα χρόνια της κατοχής και της μετακατοχικής εποχής ως το 1950, επιδεικνύει αφηγηματική άνεση και ενάργεια λόγου. Θετικό στοιχείο του βιβλίου είναι και η προσεγμένη μετάφραση της Μπέλλας Σπυροπούλου.

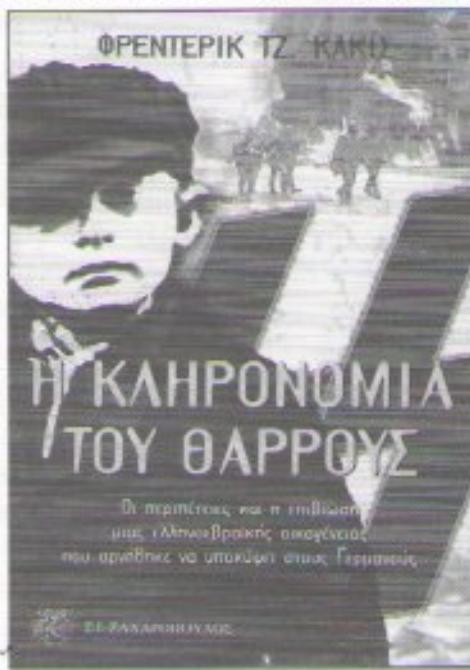
Οι γονείς του συγγραφέα, Αιμιλίος (γενν. το 1890) και η Ελβίρα Μπενμαγιόρ (γενν. το 1900), εβραϊκής καταγωγής, μετά το γάμο τους στη Θεσσαλονίκη το 1919 εγκαταστάθηκαν στη Δράμα, για να βρίσκεται η

Ελβίρα κοντά στους γονείς της που ζούσαν στην Καβάλα, τη γενέτειρά της. Ο Αιμιλίος ήταν επιχειρηματίας και λειτουργούσε και δύο κινηματοθέατρα, τα μοναδικά τότε στη Δράμα.

Η οικογένεια, λοιπόν, του συγγραφέα, αποτελούμενη από τους γονείς του, γόνοι εύπορων καπνεμπόρων της Καβάλας και της Θεσσαλονίκης, και τα τέσσερα παιδιά, δόλα γεννημένα στη Δράμα, υπήρξε προβεβλημένη όχι μόνο οικονομικά αλλά και πολιτιστικά καθώς από τα κινηματοθέατρά της περνούσαν καλλιτέχνες, ηθοποιοί, μουσικοί κ.ά. συμβάλλοντας έτσι στην ποιοτική ανύψωση της κοινωνικής ζωής και στην καλλιτεχνική κίνηση της πόλης. Το ανδρόγυνο ήταν άνθρωποι με πολύπλευρη μόρφωση, φιλότεχνοι και γλωσσομαθείς. Ο Αιμιλίος γνώριζε πέντε γλώσσες εκτός της ελληνικής και της μητρικής του, ενώ η Ελβίρα πάνω από πέντε. Και οι δύο γνώριζαν καλά τη Γερμανική γλώσσα.

Όλα τα μέλη της οικογένειας, με τον τρόπο του το καθένα, πήραν ενεργό μέρος στην Αντίσταση κατά των Γερμανών. Εβραϊκής καταγωγής βέβαια αλλά στα δύσκολα εκείνα χρόνια αυτοί οι Έλληνες πολίτες συμπεριφέρθηκαν πιο πατριωτικά από πολλούς άλλους. Ανεδείχθησαν γνήσια τέκνα της Ελλάδος και εκτέλεσαν το χρέος τους προς αυτήν με υψηλό αισθήμα ευθύνης.

«Ο πατέρας μου ήταν ο πρώτος από την οικογένεια που

γνώρισε το αποτρόπαιο πρόσωπο του πολέμου, τη θηριωδία των Ναζί, αλλά ένιωσε και τη μεγαλειώδη ψυχική ανάταση συμμετέχοντας στην Αντίσταση κατά της βαρβαρότητας των Γερμανών. Πλήθος είναι τα σαμποτάζ και οι άλλες επιχειρήσεις στις οποίες πήρε μέρος. Όλα αυτά τον διαμόρφωσαν σαν άνθρωπο και τον ωρίμασαν πριν έρθει ο φυσικός χρόνος της ωρίμανσης. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και τα δύο μικρά αγόρια στη διαφυγή, μέσω της Σκιάθου και της Σκύρου, πολλών μελών των συμμαχικών δυνάμεων προς την Τουρκία —ήταν ουδέτερη κατά τον πόλεμο— κι από κει στη Μέση Ανατολή.

Όλα τα μέλη της οικογένειας είχαν λάβει ελληνική πατριδεία. Ακόμη και χωρίς την αντιστασιακή τους δράση μόνο απ' αυτό θα μπορούσε να επαναλάβει κανείς γι' αυτούς τους εβραϊκής καταγωγής τη γνωστή ρήση: «Έλληνες καλούνται οι της παιδεύσεως της ημετέρας μετέχοντες». Όλοι τους αποδείχτηκαν άξια τέκνα της πατρίδος. Από το παράδειγμά τους μπορούμε όλοι μας να πάρουμε ένα μάθημα καθήκοντος και υψηλού πατριωτισμού και ένα διδαγμα, να μην κρίνουμε δηλαδή τους ανθρώπους με προκατάληψη λαμβάνοντας υπόψη μόνο την καταγωγή, τη φυλή, το έθνος. Η οικογένεια Κάκη δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τους Βουλγάρους, Γερμανούς και Ιταλούς αλλά και τους σιχαμερούς δωσίλογους, όπως τους διαβόητους Σπυρίδη «τη μαριονέτα των Ναζί από τη Δράμα» και τον Φωκά στη Σκιάθο.

«Ο Zak, που είχε περάσει στην ιατρική, ήθελε να συνεχίσει τις σπουδές του. Ο Αλμπερτ, που ήταν πάντα πολύ μελετηρός, είχε εκνευριστεί που δεν μπορούσε να πάει σχολείο» (σ. 213). Εφυγαν από τη Σκιάθο για την Αθήνα για σπουδές. Στην Αθήνα είχαν περιπέτειες με τους Ιταλούς, τους συνέλαβαν και τους έκλεισαν σ' ένα μικρό δωμάτιο όπου έμειναν αρκετές ημέρες. Τελικά τους άφησαν ελεύθερους. Ο Zak γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο και πολύ γρήγορα μπήκε στην Αντίσταση. Όταν όμως με την ομάδα του συνεπλάκησαν με μια Γερμανική περίπολο και οι Γερμανοί, που είχαν δυο νεκρούς, έψαχναν να τους βρουν, η παραμονή τους στην Αθήνα έγινε πλέον επικίνδυνη. Με διαταγή της οργάνωσης ο Zak έπρεπε «να επιστρέψει στη Σκιάθο και από εκεί να πάει στο Πήλιο και να βρει τους αντάρτες» (σ. 223), όπως και έγινε, και έτσι άρχισε η θητεία του στο αντάρτικο.

Παρά την τόση προσφορά του στον αγώνα είχε και μια δυσάρεστη περιπέτεια: Ο Zak ήταν ελεύθερος άνθρωπος, τον διέκρινε μια τολμηρή παρρησία και σε μια συνέλευση εξέφρασε ευθαρσώς την άποψή του και τούτο ενόχλησε μερικούς και τον θεώρησαν ταραχία. Στις συνελεύσεις δεν τολμούσαν οι άλλοι να διατυπώσουν ελεύθερα τη γνώμη τους κι όλα γίνονταν κατά το πρότυπο το σοβιετικό, καθόσον ο ΕΛΑΣ «υπαγόταν σε κομμουνιστική ηγεσία». Τον έστειλαν στο Καρπενήσι και από κει στην Αρτα όπου ανέλαβε την εκπαίδευση των υπαξιωματικών του ΕΛΑΣ. Αδέσμευτος, ακέραιος χαρακτήρας ο Zak και δίκαιος, απλώς ήταν ένας αγνός αγωνιστής για την ελευθερία της Ελλάδος. Π' αυτό και η απόφαση της ηγεσίας για να επιτεθούν στον ΕΔΕΣ του Ζέρβα τον έβρισκε αντίθετο και δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με την ιδέα, απόφαση: Ελληνες να πολεμήσουν εναντίον άλλων Ελλήνων.

Μετά την απελευθέρωση ο Zak σπούδασε γεωπονία και όταν μετανάστευσε όλη η οικογένεια στην Αμερική συνέχισε τις ανώτατες σπουδές στην ίδια επιστήμη παίρνοντας ειδίκευση στις αγροκαλλιέργειες και γι' αυτό απέκτησε κύρος και διασημότητα.

Ο Αλμπερτ σπούδασε στη Στρατιωτική Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης και υπηρέτησε στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις ως Αξιωματικός ιατρός. Αργότερα παραιτήθηκε και μετά τη μετανάστευσή του στην Αμερική συνέχισε να ασκεί την ιατρική εκεί.

Η Κάρμεν και ο Φρέντερικ μετά τις εγκύλιες σπουδές τους, εδώ στην Ελλάδα, συνέχισαν τις σπουδές τους σε Πανεπιστήμια στην Αμερική. Η Κάρμεν πραγματοποιώντας το όνειρο της ζωής της έγινε ερευνήτρια βιολόγος. Ο Φρέντερικ, που στα 21 του πρώτος μετανάστευσε στις Η.Π.Α., πρώτα σπούδασε σε σχολή ηλεκτρονικών, μετά αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο ως Χημικός, έλαβε τιμητικές διακρίσεις και είχε σπουδαία πανεπιστημιακή ανέλιξη, δίδαξε και απέκτησε διοικητική θέση.

Οι Κάκηδες είναι μια οικογένεια προκομένη, όπως λέει ο λαός. Αυτά τα δύο μέλη της οικογένειας, που αναφέρονται πιο πάνω τελευταία, είναι εν ζωή, και μένουν με τις οικογένειές τους, ο Φρέντερικ στην Καλιφόρνια και η Κάρμεν στο Pacific Grove της Καλιφόρνιας.

Μετά την απελευθέρωση η οικογένεια Κάκη ήταν διαλυμένη, ο Ζακ και η Κάρμεν έλειπαν ακόμη στις μονάδες τους και μετά από μήνες επέστρεψαν και έσμιξαν με την υπόλοιπη οικογένεια. Τα προβλήματα για την επιβίωση συνεχίστηκαν, είχαν καταστραφεί οικονομικά, όλες οι καταθέσεις τους στην Τράπεζα Ελλάδος χάθηκαν, το σπίτι και τα δύο κινηματοθέατρα στη Δράμα λεηλατήθηκαν κυριολεκτικά από τους Βουλγάρους, δεν άφησαν τίποτα. Η οικογενειακή έπαυλη στη Θεσσαλονίκη πρώτα επιτάχθηκε από τους Γερμανούς και μετά την απελευθέρωση είχε καταληφθεί από πρόσφυγες. Και τα σπίτια της Θεσσαλονίκης λεηλατήθηκαν κι αυτά και έμειναν μόνο οι σκελετοί. Ευτυχώς ο Ζακ, με το θάρρος που έπαιρνε από το δίκιο του και τους αγώνες για την απελευθέρωση της πατρίδας, μπόρεσε να πάρει πίσω την περιουσία τους. Μια προσπάθεια του Φρέντερικ να επαναλειτουργήσει την επιχείρηση του πατέρα του στη Δράμα δεν ευδοκίμησε κυρίως από τους ελέγχους και τα εμπόδια που του παρενέβαλλαν συνεχώς οι ανταγωνιστές.

Τελικά με λύπη της η μητέρα, η Κυρία Ελβίρα, διαπίστωσε πως «ο κόσμος δεν είναι πια έτοι όπως τον ξέραμε» και γ' αυτό πήραν την απόφαση να μεταναστεύσουν στην Αμερική. Πρώτος, όπως αναφέραμε, έφυγε το 1951 ο Φρέντερικ και ακολούθησαν όλοι οι άλλοι αφήνοντας πίσω τους ένα κομμάτι του εαυτού τους.

Το τελευταίο μέρος, το τρίτο, του βιβλίου, που αναφέρεται στην απελευθέρωση και τα επόμενα χρόνια μέχρι το 1950 παρουσιάζει ιδιαίτερα μεγάλο ενδιαφέρον, και αποκτά μεγάλη σημασία από όσα γράφει ο συγγραφέας με αντικειμενικό τρόπο για την ντροπιαστική διαμάχη μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων που οδήγησε στα θλιβερά γεγονότα, τα λεγόμενα «Δεκεμβριανά» και στον Εμφύλιο. Η αφήγηση τώρα γίνεται πιο άνετη και ελκυστική, πιο πειστική σε όσα εκθέτει ο Φρέντερικ και προπαντός πιο στοχαστική, καθώς διατυπώνει απόψεις, παρατηρήσεις εύστοχες για τη ζωή γενικά, για τους ανθρώπους και καθώς διατυπώνει ερωτήματα, στα οποία δύσκολα μπορεί κανείς να δώσει απάντηση. Και τι να απαντήσεις στο ερώτημα-απορία του Φρέντερικ «...δεν μπόρεσα να καταλάβω γιατί οι Γερμανοί μισούσαν τόσο πολύ τους

Οικογένεια μετά τη θάνατο του πατέρα.

Εβραίους πόσο μάλλον την οικογένειά μου (αφού) ποτέ μου δεν ένιωσα διαφορετικός από κάποιο άλλο αγόρι της ηλικίας μου....». Το μόνο που μπορεί να πει κανείς, σαν απάντηση, είναι ότι οι άνθρωποι δεν αρρωσταίνουν μόνο στο σώμα αλλά και στο πνεύμα και την ψυχή τους, με ό,τι τούτο συνεπάγεται.

«Η κληρονομιά του θάρρους» είναι ένα βιβλίο όπου εκτίθενται με αφηγηματική άνεση και πνοή «οι περιπέτειες και η επιβίωση μιας ελληνοεβραϊκής οικογένειας που αρνήθηκε να υποκύψει στους Γερμανούς» και με την όλη συμπεριφορά και δράση της μας προβάλλει «το ηθικό δέον», αυτό που πρέπει να επιδεικνύει ο κάθε πολίτης μιας χώρας, όταν αυτή κινδυνεύει...

Χριστιανοί και Εβραίοι στη Χαλκίδα

«Οι ενταῦθα καλοί συμπολίται μας Ιουδαίοι, τοσούτω εξοικιώθησαν μετά των Χριστιανών και μεταξύ των αγαπώνται ώστε από κοινού εις εκδρομάς διασκεδάζουν. Προ ημερών έτυχε εις εξοχήν να συναντήσωμεν ομήγυριν Ιουδαίων και Χριστιανών και προσκληθέντες παρεκαθήσαμεν. Εκεί ηκούσαμεν και ίδωμεν το εξής νόστιμον. Ενώ μεταξύ των συνδαιπημόνων εγένοντο διάφοραι ομιλίαι αιφνιης καταπίπτει πτύον τι μετά κρότου που ανησύχησε τους παρακαθημένους. Εκεί δε πλησίον εκάθιθο χαρίεσσα Ιουδαία τις ήτις εξαφνησθείσα ανέκραξε «Α Χριστέ μου!». Αυτό μας έπεισε περί της προς τους Χριστιανούς εξοικειώσεως τών».

/Εφημερίδα Σημαία - Ευβοίας, 12.8.1882- Ανακοίνωση του κ. Χαρ. Φαράντου, Προέδρου της Εταιρίας Ευβοϊκών Σπουδών/

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΑΡΓΑΛΑΣΤΗΣ

Του ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΝΙΟΡΔΟΥ

Υπολογίζεται ότι την εποχή της Κατοχής ζούσαν στην Ελλάδα 70.000-77.000 Εβραίοι διεσπαρμένοι σε πάνω από 30 κοινότητες σε διάφορες πόλεις. Η πιο πολυάριθμη κοινότητα ήταν αυτή της Θεσσαλονίκης, η οποία αριθμούσε περίπου 60.000. Υπολογίζεται ακόμα ότι το 80 με 90% των 70.000 Εβραίων της Ελλάδας εξολοθρεύτηκε από τους Ναζί κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.¹ Η ενασχόλησή τους με το εμπόριο ήταν ο λόγος που δημιουργούσαν κοινότητες σε πόλεις κυρίως, ωστόσο, μεμονωμένες οικογένειες και άτομα ζούσαν και σε μικρότερα χωριά.

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η καταγραφή της ιστορίας μιας μικρής εβραϊκής «κοινότητας» που ήταν εγκαταστημένη προπολεμικά σε ένα κεφαλοχώρι του Νοτίου Πηλίου την Αργαλαστή.²

Η Αργαλαστή είναι ένα από τα 24 ιστορικά χωριά του Πηλίου. Στην περίοδο του μεσοπολέμου γνώρισε σημαντική οικονομική άνθιση με κύρια δραστηριότητα το εμπόριο ελαιών και σύκων και είδε τον πληθυσμό της να αυξάνεται και να φτάνει περί τις 3.500 κόσμο. Ανάμεσα σ' αυτούς ζούσαν και 3 εβραϊκές οικογένειες που αριθμούσαν συνολικά 21 άτομα. Ο μικρός αυτός αριθμός Εβραίων δεν συνιστούσε αυτό που θα ονομάζαμε «κοινότητα», αφενός διότι ήταν ολιγομελής, αφετέρου διότι δεν είχε δικούς της ξεχωριστούς λατρευτικούς ή συμβολικούς χώρους, αλλά ωστόσο ήταν μια διακριτή κοινωνική ομάδα μέσα στο χωριό. Στη μνήμη των Αργαλαστιών η ανάκληση των προσώπων αυτών συνοδεύεται με την προσωνυμία «εβραίος», που φανερώνει την συνείδηση της ιδιαιτερότητας που απέδιδαν σ' αυτή την ομάδα σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό των συγχωριανών. Ο χρόνος εγκατάστασής τους στο χωριό δεν είναι διευκρινισμένος, ωστόσο, προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι μία από αυτές τις οικογένειες (Ματαθία)

μένα της Καβάλας, την ταραγμένη εποχή των Βαλκανικών πολέμων και των διωγμών 1912-13, ενώ η οικογένεια Μόρδου φαίνεται εγγεγραμμένη στα αρχεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου από γεννήσεως των μελών της.³

Οι οικογένειες αυτές ήταν:

1. ΜΑΤΑΘΙΑ:

Ο Μωϋσής Ματαθίας ήταν παντρεμένος με τη Λούλα και είχαν 3 κορίτσια. Τη Βικτώρια, τη Ρεβέκκα και τη Στερρήνα (ή Σαρρήνα). Η Ρεβέκκα ήταν παντρεμένη με τον Ηλία Νεγκρήν και είχαν 2 παιδιά, το ένα ονομαζόταν Άρης. Ο Ματθαίος είχε μαγαζί με υφάσματα αλλά έκανε και τον γυρολόγο σε χωριά, ενώ η κόρη του Βικτώρια «είχε μάθει» κομμώτρια.

2. ΜΟΡΔΟΥ:

Ο Ροβέρτος Μόρδος ήταν φανοποίος (ντενεκτής) και ήταν παντρεμένος με τη Ραχήλ η οποία ήταν μοδίστρα. Είχαν 2 μικρά παιδιά, τον Ραφαήλ και την Άννα, ενώ μαζί τους έμεναν η μητέρα και τα αδέρφια του Ροβέρτου Μάκης και Νίνα.

3. ΒΙΤΑΛΗ:

Ο Σίμος Βιτάλης ήταν αδελφός της Λούλας Ματαθία και ήταν παντρεμένος με την Τζόγια. Είχαν 4 παιδιά τον Θεόφιλο, τον Μωυσή, τον Μίνο και μια κόρη. Διατηρούσε ένα μικρό εμπορικό κατάστημα με υφάσματα αλλά κατά κύριο λόγο έκανε το γυρολόγο με τον «μπόγο» στην πλάτη.

Όλοι ήταν Ρωμανιώτες και μιλούσαν ελληνικά. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν ουσιαστικά ενταχθεί και ενσωματωθεί στην μικρή κοινωνία του χωριού, είχαν στήσει τις δουλειές τους και είχαν δημιουργήσει παρέες και κοινωνικές σχέσεις ομαλές και φιλικές χωρίς να υφίσταται κανενός είδους διάκριση, περιθωριοποίηση ή εχθρότητα από τους ντόπιους. Οι άνθρωποι που τους γνώρισαν τους θυμούνται και μιλούν γι' αυτούς με αισθήματα αγάπης, εγκαρδιότητας, σεβασμού και νοσταλγίας. Τους χαρακτηρίζουν «άξι-

ους», «δουλευταράδες», «τίμιους», «ήσυχους» και τις σχέσεις που ανέπτυξαν «αδερφικές». Δεν ξεχωρίζαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό, μάλιστα σύμφωνα με μια πληροφορία, η Λούλα Ματαθία φορούσε πάντα το παραδοσιακό «τσεμπέρι» του χωριού. «Δεν ξεχωρίζαν καθόλου από μας... Η συμπεριφορά τους τέλεια και με όλους εμάς μιαζί σαν συντοπίτες...».⁴ Συμμετείχαν στις κοινωνικές εκδηλώσεις του χωριού, ακόμα και στα έθιμα και τις θρησκευτικές γιορτές (Πάσχα κ.λ.π), αφού ο μικρός αριθμός των ομοθρήσκων δεν τους επέτρεπαν να τελούν μυστήρια ή οργανώνουν ανάλογες θρησκευτικές γιορτές. Διατηρούσαν ωστόσο σχέσεις με την εβραϊκή κοινότητα του Βόλου, στην οποία απευθύνονταν για θέματα θρησκευτικά και νομικά. Περιουσιακά στοιχεία δεν είχαν στο χωριό, τα σπίτια τους και τα μαγαζιά τους τα νοίκιαζαν.

Επρόκειτο συνεπώς για μια ομάδα διακριτή μεν, αλλά με μεγάλο βαθμό κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης κοινωνία του χωριού. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε και τον σημαντικότερο παράγοντα για την επιτυχή αντιμετώπιση των γερμανικών μέτρων «εκκαθαρισμού», όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Η ανάπτυξη της εθνικής αντίστασης και των αντιστασιακών οργανώσεων στην Αργαλαστή από το 1941 ήταν εντυπωσιακή και η συμμετοχή του κόσμου σ' αυτές ήταν πολύ μεγάλη. Λειτούργησαν οι θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης με εκλεγμένη Λαϊκή Επιτροπή απ' τον Σεπτέμβρη του 1943, με Λαϊκή Δικαιοσύνη, Εθνική Αλληλεγγύη κ.ά. Η συμμετοχή των λίγων αυτών Εβραίων στις αντιστασιακές οργανώσεις ήταν καθολική. Η Βικτώρια, κόρη του Μωϋσή Ματαθία, συμμετείχε στο θεατρι-

Η Λούλα Ματαθία (δεξιά) με την κόρη της Στερήνα προπολεμικά. Η Στερήνα συνελήφθη από τους Γερμανούς στην Κέρκυρα το 1944 και θανατώθηκε στο Αονοβίτσι. (Πρωταρχικό αρχείο)

Στο μαγαζί των Οδ. Κατοίκα το 1938. Πρώτος από αριστερά ο Ροβέρτος Μόρδος (Συλλογή Νίκου Κατοίκα).

κό και τη χορωδία της ΕΠΟΝ που έδινε παραστάσεις σε όλα τα χωριά του Νοτίου Πηλίου απ' το Μάη του 1943, ο Θεόφιλος Βιτάλης ήταν στέλεχος της Αλληλεγγύης, ο πατέρας του Σίμος ήταν υπεύθυνος για τα παιδικά συσσίτια της Αλληλεγγύης και γενικώς όλοι συμμετείχαν στις διαδικασίες του Εαμικού κινήματος, όπως όλοι σχεδόν οι Αργαλαστιώτες.

Ο Θοδωρής Μακρυγιάννης, αντάρτης του ΕΛΑΣ τότε, έχει καταγράψει στις αδημοσίευτες αναμνήσεις του: «Ορισμένοι συναγωνιστές με κάπως κοσμική εμφάνιση, όπως ο Θεόφιλος Βιτάλης... κάναν με άλλους που παίζαν ένα μαντολίνο ή μια κιθάρα τα «σουαρέ ντε γκαλά» σε σπίτια και με κάλυψη την διασκέδαση συζητούσαν για τον πόλεμο και την Αντίσταση. Μ' αυτόν τον τρόπο γίνονταν και ο προσυλητισμός στις οργανώσεις...».⁵

Τέλη Μαρτίου-αρχές Απριλίου 1944 οι Γερμανοί άρχισαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις σε όλο το Πήλιο. Οι οργανώσεις του ΕΑΜ είχαν δώσει οδηγίες στους κατοίκους της Αργαλαστής να εκκενώσουν το χωριό και να καταφύγουν σε καλύβια στα «κατάμερα» ή να κρυφτούν όπου μπορούν. Ανάμεσα σ' αυτούς που έπρεπε να προστατευτούν διπλά ήταν και οι Εβραίοι. Ήδη ήταν γνωστά τα γεγονότα των συστηματικών διωγμών των Εβραίων της Γερμανίας, αλλά και τα πιο πρό-

σφατα από τον ελλαδικό χώρο όπως η εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. «Τα πρώτα μηνύματα για το διωγμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τον Μάρτιο 1943, πληροφορήθηκε η Κοινότητα, η οποία είλογα ανησύχησε σοβαρά. Με τη γερμανική κατοχή στο Βόλο η κατάσταση είχε γίνει αφόρητη και οι πληροφορίες της Εθνικής Αντίστασης, στην οποία

συμμετείχαν πολλοί Εβραίοι επιβεβαίωναν τις ανησυχίες για το διώγμο των Εβραίων που ετοίμαζαν οι Γερμανοί.⁶ Έτσι, όταν οι Γερμανοί προσπάθησαν να συγκεντρώσουν τους Εβραίους του Βόλου, τον Οκτώβριο του 1943, δεν πέτυχαν τα αναμενόμενα, αφού οι περισσότεροι, με τη βοήθεια των τοπικών παραγόντων αλλά και του Δεσπότη Ιωακείμ, κρύφτηκαν ή φυγαδεύτηκαν στις ανταρτικές οργανώσεις στο Πήλιο.⁷

Όλοι λοιπόν γνώριζαν ποια θα ήταν η τύχη αυτών των ανθρώπων αν εντοπίζονταν από τους Γερμανούς και πολύ περισσότερο το γνώριζαν οι υπεύθυνοι των ΕΑΜικών οργανώσεων, αφού στις παράνομες εφημερίδες και τα έντυπα που διακινούσαν δημοσιεύονταν εκκλήσεις για προστασία και βοήθεια στον εβραϊκό πληθυσμό και προτροπές να φυγαδευτούν στο βουνό.⁸ Το δίκτυο και η υποδομή που διέθετε το ΕΑΜ εκείνη την εποχή ήταν το βασικό στοιχείο που συνέβαλλε στην διάσωση πολλών Εβραίων. Η ανταπόκριση όλων των κατοίκων στην έκιληση αυτή ήταν αξέπανη και υποδειγματική. Οι άντρες κατέφυγαν σε κρυψώνες και οι γυναίκες και τα παιδιά σκορπίστηκαν σε φιλικά σπίτια και αναμίχθηκαν με τους ντόπιους, προκειμένου να μην αναγνωριστούν ως Εβραίοι. Οι Γερμανοί προφανώς θα είχαν κάποιες πληροφορίες ότι υπάρχουν Εβραίοι στην Αργαλαστή, όπως άλλωστε θα γνώριζαν πως υπήρχαν μεμονωμένες οικογένειες και σε άλλα χωριά του Πήλιου, αλλά δεν ήξεραν συγκεκριμένα πρόσωπα και πράγματα. Όπως προκύπτει κι απ' τις μαρτυρίες των κατοίκων πάντως, οι Γερμανοί δεν είχαν μαζί τους κάποιον ντόπιο πληροφοριοδότη ή συνεργάτη, ώστε να τους βοηθήσει στον εντοπισμό τους, για αυτό και δεν προέβησαν σε κάποια συστηματική έρευνα για εντοπισμό Εβραίων, αν και ήταν πολύ πιθανό να εντοπίσουν και κάποιους από τους 700 περίπου που έφυγαν από το Βόλο τον προηγούμενο Οκτώβριο καταφεύγοντας σε χωριά ή στις τάξεις του ΕΛΑΣ.⁹ Φαίνεται πως εκείνη τη δεδομένη στιγμή, οι προτεραιότητες των Γερμανών ήταν η εκκαθάριση της περιοχής από τον ΕΛΑΣ, μη βρίσκοντας όμως αντάρτες, συνέλαβαν ορισμένο αριθμό κα-

Η Βικτώρια Ματαθία στην Αθήνα τη δεκαετία του '50 (Προσωπικό Αρχείο).

τοίκων, 10 περίπου απ' τους οποίους προωθήθηκαν σε στρατόπεδα εργασίας στη Γερμανία και άλλού.

Η Αντιγόνη Γιαννούτσου, στο σπίτι της οποίας φιλοξενήθηκε η Βικτώρια Ματαθία θυμάται:¹⁰ «Είχαμε πάει στο «Καταμάκι»¹¹ σε καλύβια. Εμείς ήμασταν στου Σταμούλη Ευαγγελίνου το καλύβι. Η Βικτώρια είχε ξαπλώσει δίπλα με την αδερφή μου την Αγλαΐα και έκανε ότι ήτανε αδερφή μας. Οι Γερμανοί την είδανε και παραξενευτήκαν που είχανε την ίδια ηλικία, αλλά ο πατέρας μου βρήκε μια δικαιολογία και είπε ότι ήταν δίδυμες και δεν την πειράζαν». Για το κλίμα της εποχής, μια τέτοια πράξη συνιστούσε «αποκοτία» με πιθανές σκληρές συνέπειες για όλη την οικογένεια Γιαννούτσου. Η διαταγή του ανώτατου αρχηγού Ταγμάτων Ασφαλείας στρατηγού Stroop που δημοσιεύτηκε στις 13/10/43 στις τοπικές εφημερίδες ήταν σαφής: «Μη Εβραίοι, οι οποίοι αποκρύπτουν Εβραίους, παρέχουν αυτοίς καταφύγιον ή βοηθούν αυτούς όπως δραπετεύσουν, θα μεταφέρονται εις στρατόπεδα συγκεντρώσεως εφ' όσον δεν επιβάλλεται εις αυτούς έτι βαρυτέρα ποινή».¹²

Μέσα σ' αυτό το κλίμα λοιπόν οφείλουν να αξιολογηθούν όλες αυτές οι πολλές ατομικές πράξεις βοηθείας που με κίνητρο την φιλία, την γνωριμία, την ανθρωπιά, συνέβαλλαν στη διάσωση έστω και αυτού του μικρού αριθμού των 8.000 Εβραίων.¹³

Δεν στάθηκε το ίδιο τυχερός όμως και ο Ηλίας Νεγκρήν, σύζυγος της Ρεβέκκας Ματαθία, ο οποίος είχε κρυφτεί σε μία ρεματιά με μερικούς άλλους Αργαλαστώτες. Ο Nikos Katsikas ήταν ο τελευταίος που τον είδε ζωντανό, αφού ήταν μαζί κρυμμένοι σε μια σπλιά μέσα στη ρεματιά.¹⁴ Η ανυπομονησία του θύματος να βγει απ' την κρυψώνα του στέρησε τη ζωή αφού οι Γερμανοί τον είδαν και τον πυροβόλησαν, χωρίς φυσικά να γνωρίζουν την ταυτότητά του.

Την τραγική τύχη της μαζικής εξόντωσης στα στρατόπεδα γνώρισε η Στερρήνα Ματαθία, η οποία λίγο πριν τον πόλεμο παντρεύτηκε και πήγε να ζήσει με τον άντρα της στην Κέρκυρα, όπου έκανε και δύο παιδιά. Οι Γερμανοί τους συνέλαβαν τον Ιούνιο του 1944 μαζί με τους υπόλοιπους 2.000 Εβραίους του νη-

σιού και τους θανάτωσαν στο Άουσβιτς.

Μετά τον πόλεμο οι οικογένειες αυτές αναγκάστηκαν να μετοικήσουν για δεύτερη φορά. Άλλωστε, δεν υπήρχε και κανένα κίνητρο να παραμείνουν στο χωριό αφού δεν είχαν περιουσιακά στοιχεία και τα μαγαζιά τους είχαν καταστραφεί οικονομικά λόγω του πολέμου. Εκείνη την εποχή δεν ήταν οι μόνοι άλλωστε που εγκατέλειπαν το χωριό. Δυστυχώς, το εμφυλιακό παρακράτος τους αντιμετώπισε κι αυτούς χωρίς διακρίσεις, όπως πολλούς αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης. Η ενεργός συμμετοχή τους στην Εθνική Αντίσταση επεφύλαξε και για αυτούς διώξεις από τους παρακρατικούς. Ο Θοδωρής Μακρυγιάννης στις χειρόγραφες αναμνήσεις του αναφέρει ότι πολλές φορές οι οικογένειες αυτές «έγιναν στόχος δεξιών νεοχιτλερικών»,¹⁵ πληροφορία που επιβεβαιώνει και ο Γιώργος Ζηργάνος¹⁶ προφορικά αναφέροντας πως ο Μωάσης Βιτάλης υπήρξε θύμα ξυλοδαρμού από παρακρατικούς κι ο μπαρμπα Σίμος ενοχλούνταν συνεχώς από την εθνοφυλακή και καλούνταν για ανακρίσεις. Τα επόμενα χρόνια αναζήτησαν καταφύγιο στο Βόλο, όπου συνδέθηκαν και υποστηρίχτηκαν οικονομικά από την Ισραηλιτική Κοινότητα και κατόπιν, η μικρή αυτή «κοινότητα» ακολούθησε, σε αναλογία, την πορεία όλων των εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας. Άλλοι επέλεξαν την μετοίκηση στην Αθήνα, άλλοι μετανάστευσαν στις ΗΠΑ και το Ισραήλ. Μετά τον εμφύλιο δεν υπήρξε μόνιμη παρουσία των ανθρώπων αυτών στην Αργαλαστή.

Οι Εβραίοι της Αργαλαστής όμως δεν έχουν εξοβελιστεί από τη συλλογική μνήμη του χωριού. Δεν υπήρχε κανένας λόγος άλλωστε. Οι Αργαλαστώτες λειτούργησαν σε κρίσιμες στιγμές με κριτήριο την ανθρωπιά και την αλληλεγγύη απέναντι σε συγχωριανούς, χωρίς διακρίσεις και προκαταλήψεις και μπορούν να αισθάνονται περήφανοι γι' αυτό. Σ' αυτό σίγουρα βοήθησε και το κλίμα και οι αξίες της εαμικής αντίστασης, αλλά και το κάλεσμα για υπο-

Η πλατεία της Αργαλαστής προπολεμικά.

στήριξη και βοήθεια προς τους Εβραίους, τόσο του Δεσπότη Ιωακείμ όσο και των τοπικών αρχών που έσωσαν τη μεγαλύτερη δύναμη της εβραϊκής κοινότητας του Βόλου.¹⁷ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι κάποιοι από τους ίδιους και τους απογόνους τους που ζουν σήμερα, εξακολουθούσαν μέχρι πριν λίγα χρόνια να επισκέπτονται το χωριό και να συναντούν τους παλιούς συγχωριανούς που πέρασαν μαζί τόσο σημαντικές στιγμές της ζωής τους.

Το Ιδρυμα Yad Vashem (Μουσείο και Ιδρυμα του Ολοκαυτώματος στο Ισραήλ) έχει τιμήσει πολλούς ανθρώπους που συνέβαλλαν στη διάσωση Εβραίων από το Ολοκαύτωμα. Πολλές όμως απ' τις πράξεις τόλμης και αυταπάρνησης απλών ανθρώπων θα μείνουν άγνωστες για πάντα. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και αρκετοί Αργαλαστώτες.

Μεταπολεμικά, όπως είπαμε, κανένας από τους Εβραίους δεν έμεινε πια στο χωριό. Έμεινε μόνο η ανάμνησή τους και η ισχυρή αποτύπωσή τους στη μνήμη των ανθρώπων που έζησαν μαζί τους. Η αποτύπωση αυτή στη συλλογική μνήμη επιβεβαιώνεται σε μια χαρακτηριστική αποστροφή στις χειρόγραφες αναμνήσεις του Θοδωρή Μακρυγιάννη «θα' ταν αδικαιολόγητο αν δεν αναφερόμουν και σ' αυτούς...». ¹⁸ Πράγματι, θα ήταν αδικαιολόγητο σε μια οποιαδήποτε προσπάθεια καταγραφής των ιστορικών γεγονότων που έζησε η κοινότητα του χωριού την περίοδο της Κατοχής να απουσιάσει η παρουσία της εβραϊκής μειονότητας, όχι γιατί πρόσθεσε κάποιο ειδικό βάρος στα γεγονότα και τα βιώματα, αλλά γιατί μπορεί να καταδείξει σήμερα, κατά τη γνώμη μας, δύο πράγματα: Πρώτον ότι η ελληνι-

κή κοινωνία δεν κράτησε παντού την ίδια στάση και δεν συμπεριφέρθηκε καθολικά αντισημιτικά, όπως έχει υποστηριχθεί από κάποιους ιστορικούς και μη. Δεύτερον ότι οι δεσμοί μεταξύ των μελών της κοινότητας και το πρόταγμα των αξιών της αλληλεγγύης και της συντροφικότητας μπορούν να ξεπεράσουν προκαταλήψεις και διακρίσεις και η συνύπαρξη με τον «Άλλο» να γίνει δυνατή. Σ' αυτή την κατεύθυνση επιδιώκει να συμβάλλει και το κείμενο αυτό, με την συντήρηση έστω και ελάχιστα της ιστορικής συλλογικής μνήμης.

Παραπομπές:

1. Γαβριέλλα Εμεκτόσγου, Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, στο Ιστορία της Ελλάδας του 2ου αι., τ. Γ1, Χατζηιωσήφ Χρήστος, Παπαστρατής Προκόπης (επιμ.), Αθήνα 2007, σελ. 176.
2. Για την συγγραφή του κειμένου αντιλήφθηκαν πληροφορίες και από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της Αργαλαστής. Συγκεκριμένα, έπειτα από καταγραμμένες συζητήσεις που έγιναν με τους Κονιόρδο Νικόλαο, Ζηργάνο Γιώργο, Γιαννούτσου Αντιγόνη, Κατσίκα Νίκο, Ζητα Μαίρη. Τους ευχαριστώ θερμά.
3. Ευχαριστώ τον πρόεδρο της Ιεραλιτικής Κοινότητας Βόλου κ. Φρεζή Ραφαήλ για τα στοιχεία των αρχείων της Κοινότητας που μου έθεσε υπόψη, καθώς και για όλες τις πληροφορίες και βοήθεια που μου παρέσχε με καλοσύνη και προθυμία.
4. Θοδωρής Μακρυγιάννης, Χειρόγραφα, αρ. 3, προσωπικό αρχείο.
5. Θοδωρής Μακρυγιάννης, Χειρόγραφα, αρ. 2, προσωπικό αρχείο.
6. Ραφαήλ Φρεζής, Η Ιεραλιτική Κοινότητα Βόλου, Βόλος 2002, β' έκδ., σελ. 223.
7. Ραφαήλ Φρεζής, δ.π., σελ. 231-253. Σύμφωνα με τα στοιχεία που
- παραθέτει ο συγγραφέας από τα 850 μέλη της Κοινότητας του Βόλου εξοντώθηκαν 121 στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.
8. Δες σχετική προκήρυξη του ΕΑΜ δημοσιευμένη στο περιοδικό *Χρονικά*, έκδοση του Κεντρικού Ιεραλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, Τόμος ΚΘ, αρ. τεύχους 201, Ιανουάριος Φεβρουάριος 2006, σελ. 70. Στο ίδιο τεύχος σελ. 71-72, υπάρχει δημοσίευση και για αντίστοιχες πρωτοβουλίες του ΕΔΕΣ.
9. Κεντρικό Ιεραλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων-Μνημεία και Μνήμες*, Αθήνα 2007.
10. Συζήτηση με τον γράφοντα.
11. Περιοχή-τοπωνύμιο έξω από την Αργαλαστή.
12. Αναφέρεται στο Ραφαήλ Φρεζή, δ.π., σελ. 242.
13. Μιάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, Άλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941-1944, στο Ρίκα Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Θεσ/νίκη 1998, σελ. 13-28.
14. Συζήτηση με τον γράφοντα.
15. Θοδωρής Μακρυγιάννης, Χειρόγραφα, αρ. 5, προσωπικό αρχείο.
16. Συζήτηση με τον γράφοντα.
17. Ραφαήλ Φρεζής, δ.π.
18. Θοδωρής Μακρυγιάννης, Χειρόγραφα, αρ. 3, και αλλού, προσωπικό αρχείο.

/Ο κ. Γιάννης Κονιόρδος είναι εκπαιδευτικός στη Δ/θμα Εκπαίδευση και εργάζεται ως Σύμβουλος Επαγγελματικού Προσανατολισμού στο Γυμνάσιο Οινοφύτων. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εντάσσονται θέματα ιστορίας που αφορούν την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου. Το κείμενο, με κάποιες μικροαλλαγές, πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό «ΕΑΜ-Αντίσταση», τ. 84, Ιανουάριος-Μάρτιος 2008.]

Το Ολοκαύτωμα ως τοπική ιστορία

Συνέχεια από τη σελ. 2

καρπούς της ιστορικής έρευνας των τελευταίων τριών δεκαετιών, συμπεριλαμβανομένης και της «αναθεωρητικής» ματιάς που αναδύθηκε μέσα στην τελευταία δεκαετία.

Μια «ενοχλητική» προσέγγιση

Η ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΤΟΥ ΦΕΤΙΝΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ δεν αφορούσε μόνο τον τόπο διεξαγωγής του και τη σύνθεσή του αλλά και την οπτική γωνία που προέκρινε: την τοπική. Πρόκειται για μια προσέγγιση που ενοχλεί κάποιους επειδή υποτίθεται πως δήθεν «κατακερματίζει» ή «αποσπασματικοί» την ανάλυση. Οι αντιλήψεις αυτές ουσιαστικά παραπέμπουν σε μια παραδοσιακή καχυποφία για το τοπικό επίπεδο που βρίσκει στήριγμα στην άποψη ότι η πολιτική παράγεται αποκλειστικά είτε πολύ ψηλά (από τις ηγεσίες) είτε πολύ βαθιά (από τις κοινωνικές δομές). Ευτυχώς οι αντιλήψεις αυτές έχουν ξεπεραστεί, τόσο με την επιτυχή ανάδειξη της μικρο-ιστορίας στον χώρο της ιστοριογραφίας όσο και με την επικράτηση των σύγχρονων μεθόδων των κοινωνικών επιστημών.

ΤΟΣΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ, όπως και γενικότερα στην ανάλυση της δεκαετίας του '40, η τοπική οπτική παρέχει ορισμένα μοναδικά πλεονεκτήματα. Η

μελέτη ενός πολυσύνθετου φαινομένου, σαν τη γενοκτονία, στο επίπεδο του χωριού, της γειτονιάς, της πόλης ή της ευρύτερης περιοχής επιτρέπει την ακριβή κατανόηση όχι βέβαια του τρόπου με τον οποίο σχεδιάστηκε (πράγμα που αφορά πρώτιστα την κορυφή) αλλά και του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιήθηκε. Η εστίαση λοιπόν στο τοπικό επίπεδο έχει σημασία για έξι τουλάχιστον λόγους. Πρώτον, καθίσταται δυνατή η εξέταση του φαινομένου στην «καθημερινότητά του», πέρα δηλαδή από αφαιρετικές θεωρητικοποιήσεις που είναι αναπόφευκτες όταν εξετάζεται ο κεντρικός σχεδιασμός του εγκλήματος. Δεύτερον, επιτυγχάνεται η πληρέστερη ανάλυση των σύνθετων διαδικασιών που παρεμβαίνουν ανάμεσα στον σχεδιασμό και στην εκτέλεση, φέρνοντας έτσι στην επιφάνεια τα σημεία τριβής όπου σχεδιασμός και εκτέλεση δεν συμπίπτουν. Αυτά τα σημεία τριβής εμπεριέχουν συνήθως εξαιρετικά χρήσιμα στοιχεία η άγνοια των οποίων υπονομεύει την κατανόηση. Τρίτον, αναδύονται νέες θεματολογίες, αγνοημένες στο παρελθόν, όπως η συμπεριφορά των τοπικών κοινωνιών ή οι γκρίζες ζώνες ανάμεσα στη συμμετοχή και στην αδιαφορία. Τέταρτον, αξιοποιούνται πηγές που είχαν αγνοήσει παλαιότερες προσεγγίσεις, όπως οι προφορικές μαρτυρίες και τα τοπικά αρχεία. Πέμπτον, επιτυγχάνεται το ξεπέρασμα των αγκυλώσεων και των πολιτικών στρεβλώσεων που επικρατούν στον χώρο της δημόσιας ιστορίας, καθώς η σε βάθος τεκμηρίωση που απαιτούν οι τοπικές έρευνες δεν ανασκευάζεται με ευκολία. Τέλος, και ίσως σημαντικότερο, η συσσώρευση τοπικών μελετών επιτρέπει τη συγκριτική ανάλυση σε σχέση με τις ομοιότητες και τις διαφορές της κάθε περίπτωσης, τόσο στο γεωγραφικό όσο και στο τοπικό επίπεδο, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η πληρέστερη κατανόηση μέσω της συστηματικής μελέτης.

Το νόημα της ιστορικής έρευνας

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ, η τοπική προσέγγιση έχει συμβάλει και στη σημαντικότερη ίσως επιστημονική εξέλιξη των τελευταίων ετών, κάτι που έγινε σαφές και στο συνέδριο. Αναφέρομαι στη διαπίστωση, που τεκμηρώνεται σε σειρά τοπικών μελετών, της μαζικής και

συχνά ενθουσιώδους συμμετοχής στη γενοκτονία πολλών τοπικών κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης, ιδιαίτερα στην Πολωνία, στην Ουκρανία, στις Βαλτικές χώρες και στη Ρουμανία. Αν δηλαδή στη Δυτική Ευρώπη (συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας) η γενοκτονία των Εβραίων πήρε τη μορφή της σύλληψης, της εκτόπισης στα στρατόπεδα εξόντωσης και της βιομηχανοποιημένης θανάτωσης στους θαλάμους αερίων, τα πράγματα ήταν διαφορετικά στην Ανατολική Ευρώπη. Έκει, η θανάτωση των Εβραίων γινόταν επί τόπου, συχνά από τους ίδιους τους συγχωριανούς και γείτονές τους, με τη μορφή γενικευμένου λιντσαρίσματος, όπως ακριβώς έγινε πρόσφατα και στη Ρουάντα. Συχνά, μάλιστα, οι άνθρωποι αυτοί δεν περίμεναν καν την έγκριση των Γερμανών για να αναλάβουν δράση. Οι πιο σοκαριστικές στιγμές του συνεδρίου αφορούσαν περιγραφές που κυριολεκτικά ξεπερνούν τη φαντασία: καταδικώμενοι Εβραίοι που αναζητούσαν καταφύγιο στους Γερμανούς και πογκρόμ στη μεταπολεμική Πολωνία εναντίον των επιζώντων Εβραίων που επέστρεφαν στα σπίτια τους από τα στρατόπεδα εξόντωσης, σπίτια που είχαν πλέον καταληφθεί από τους γείτονές τους.

ΤΕΛΟΣ. ΕΝΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟ ΕΡΩΤΗΜΑ αφορά το νόημα της ιστορικής έρευνας πάνω σε θέματα που άπτονται ακραίων φαινομένων, όπως της βίας, και μάλιστα στην πιο ακραία μορφή της, τη γενοκτονία. Αναμφίβολα, η έρευνα συμβάλλει στην πληρέστερη καταγραφή των γεγονότων και, ως εκ τούτου, στη διατήρηση της μνήμης τους. Σε καμία όμως περίπτωση δεν μπορεί η επιστημονική έρευνα να μεταβληθεί σε υποκατάστατο της μνήμης. Λαντίθετα, η μελέτη του Ολοκαυτώματος έχει μοναδική σημασία, καθώς συμβάλλει στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς εν γένει, στον βαθμό ιδίως που η εξερεύνηση των πιο σκοτεινών σημείων της παρέχει και τη δυνατότητα της πληρέστερης ανάλυσής της. Και αυτός είναι ακριβώς ο ρόλος που καλούνται να παίζουν οι κοινωνικές επιστήμες, όπως εύγλωττα έδειξε το συνέδριο.

[Ο κ. Στάθης Καλύβας είναι καθηγητής Ιολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Yale. – Από το «Βήμα», 13.7.2008].

Βιβλίο

Κ. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ:
*Η ερημιά λεγόταν
αδιαφορία*

(Εκδόσεις Κονιδάρη, 2008).

Ανέκδοτα μικρά διηγήματα, στιγμιότυπα της ζωής που πίσω από κοινά περιστατικά κρύβουν ανθρώπινα αισθήματα με τη δική τους σημασία. «Αγκαθωτές πέτρες», πρόσωπα και περιστατικά που δεν είναι

αφημένα στην τύχη τους, αλλά εκφράζουν την αναζήτηση της θέσης του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΦΙΛΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ
ΙΩΑΝΝΑΣ ΤΣΑΤΣΟΥ:
*Μνήμη
Κων/νου Τσάτσου*
(Αθήνα, 2008).

Περιέχει τις ομιλίες που έγιναν σε 12 πόλεις της Ελλάδος με την επέτειο των 20 χρόνων από την εκδημία του Προέδρου Κ. Τσάτσου. Επίσης, περιλαμβάνει πλήρη εργογραφία των όσων έγραψε ο τιμώμενος. Με-

ταξύ των ομιλητών περιλαμβάνονται ακαδημαϊκοί, πανεπιστημιακοί, συγγραφείς, εκπαιδευτικοί κ.ά. Ένας τόμος με ευρύτερη σημασία για την ελληνική ιστορία των τελευταίων δεκαετιών.

E.I.E. - ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
*Η εβραϊκή
παρουσία στον
ελλαδικό χώρο -
4ος - 19ος αιώνας*
(Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού
Εβραϊσμού, Αθήνα, 2008).

Με επιμέλεια των Άννα Λαμπροπούλου και Κώστα Τσικνάκη κυκλοφόρησε στις εκδόσεις

του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ο τόμος με τα Πρακτικά του ομώνυμου Συνεδρίου,

που διεξήχθη στην Αθήνα στις 24-25 Νοεμβρίου 1993. Στο Συνέδριο παρουσιάστηκαν δεκαεννιά ανακοινώσεις, οι περισσότερες των οποίων περιλαμβάνονται στον τόμο, ενώ για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων όσουν αφορά το δύο θέμα χρησιμοποιήθηκαν τα εργαλεία πολλών επιστημονικών κλάδων. Πρόκειται για έναν πολύ ενδιαφέροντα τόμο για την ιστορική παρουσία του Ελληνικού Εβραϊσμού.

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Άλλη μία απάνθρωπη ναζιστική θηριωδία

* Η κα Βασιλική Σαμαρά - Αθήνα, γράφει τις παρακάτω εντυπώσεις-αναμνήσεις της:

«Ο Ιάκωβος μου είχε διηγηθεί πριν κάποια χρόνια διάφορα γεγονότα που έζησε η εβραϊκή οικογένειά του, κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα.

Κάποια στιγμή κατά την αφήγησή του τα μάτια του βούρκωσαν και δάκρυα έτρεξαν στο ηλικιωμένο του πρόσωπο....

- Στην οικογένεια της αδελφής της μάνας μου, είχε πει ο Ιάκωβος, ξετυλίχτηκε ένα μεγάλο δράμα. Τα Εε-Εε πιάσανε τη θεία μου μαζί με τα παιδιά της γιατί κάποιος τους πρόδωσε. Δε θέλω να πιστέψω ότι πρόδοθηκαν από την οικογένεια που τους φιλοξενούσε.

Τους στήβαξαν σε φορτηγό αυ-

τοκίνητο μαζί με άλλα άτομα και τράβηξαν για άγνωστο προσφρισμό. Κατά τη μεταφορά τους επάνω σε μια στροφή ο ένας μου ζάδελφος μ' ένα σάλτο πήδηξε από το όχημα και βρέθηκε πεσμένος κάτω με το ένα του πόδι χτυπημένο και έτσι δεν τα κατάφερε να σηκωθεί, να τρέξει και να ξεφύγει.

Για κακή του τύχη αντιλήφθηκε το περιστατικό ο αξιωματικός που τους συνόδευε και ακαριαία ο Γερμανοί ακινητοποιήσαν το καμιόνι. Αμέως κατέβασαν τη μάνα και με απάνθρωπη βία την τραβήξαν προς το τραυματισμένο παιδί της.

Ο αξιωματικός έβγαλε το περιστροφό του, της το έδωσε, και της είπε κοφτά.

- Σκότωσε το γιό σου γι' αυτό που έκανε.

Ήταν όμως κάπι τέτοιο δυνα-

τόν να γίνει;

Το χέρι της μάνας έτρεμε κρατώντας το πιστόλι που της έβαλε με πίεση στην παλάμη. Και τα δευτερόλεπτα περνούσαν...

Τη στιγμή που η μάνα θα σωριάζοταν δύπλα στο ανήμπορο να περιπλήσσει παιδί της, αυτόματα ο Γερμανός γίγαντας, της έπιασε το χέρι και πυροβόλησε αυτός το παλλήκρατι.

Τέτοια απάνθρωπη κτηνωδία βίωσε εκείνη την ημέρα η δυστυχημένη μάνα.

Αργότερα... αφού κατάφερε και επέζησε, η θεία μου, μου διηγήθηκε πάντα ο Ιάκωβος, θέλησε να βρει που βρισκότανε θαμμένο το παιδί της. Συζήτησε με τους συγγενείς αυτή της την επιθυμία και ο αδελφός μου της υποσχέθηκε ότι θα προσπαθήσει να βρει τον τάφο.

Με την έρευνα που έγινε, νομίζω κάπου εκεί στο θησαύριο και σε θέση που είχανε θάφει και άλλους πέντε - έξι, τον εντόπισαν.

Ο αδελφός μου που ήταν οδοντίατρος, είχε φτιάξει στο παιδί περίπου πριν ένα χρόνο από το συμβάν μία γέφυρα που βρέθηκε στο στόμα του.

Αυτή η γέφυρα που έγινε στα δόντια υπήρξε το σημείο αναγνώρισης.

Ο Ιάκωβος στηκώθηκε απότομα!

Ίωσε να λειτουργήσει η αξιοπρεπεία του για να μη δώ για άλλη μια φορά τα δακρυσμένα του μάτια. Οι Ναζιστικές θηριωδίες των ημερών εκείνων έχουν αφήσει τα σημάδια τους ακόμη και στους ανθρώπους που τελικά κατάφεραν να γλυτώσουν. Όμως έχασαν συγγενείς, φίλους, αγαπημένα τους πρόσωπα.

Ο Ιάκωβος δεν βρισκεται πια μεταξύ μας. Ποτέ όμως δε θα ξεχάσουμε εκείνη τη βραδιά που τον συνάντησα και μου αφηγήθηκε τις συγκλονιστικές του εμπειρίες από τα Γερμανικά κτηνωδή μαρφώματα προς τους Εβραίους για την εξόντωσή τους. Ιάκωβε, σ'ευχαριστώ».

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece
36, Voulis str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852
e-mail: hhkis@ath.forthnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of Contents of Issue 217, vol. 31 September - October 2008

✓ In the leading article Professor Stathis Karayias of Yale University gives an overview of the conference on the Holocaust as local history – Past & Present of a complex relation that took place in Thessaloniki in June 2008. At the conference fifty participants from Europe and the USA took the floor to make announcements concerning previously untouched subject areas of the Holocaust, such as the stance taken by local communities and the grey spots that lie between action and indifference.

✓ In his study on The composition of the Bible, from his book «The Old Testament – Decoding the Legacy of Humanity», Professor Miltiades Konstantinou examines both the genuine features and the fundamental theoretical elements present in Biblical narrative.

✓ Mrs Katerina Bichta's work deals with the trades plied by the Jews of Trikala in Thessaly during the 16th century. At that time the Jewish population of Trikala consisted of Sephardim Jews from Spain and Ashkenazi Jews from Hungary. In 1506 the community consisted of nineteen families and totalled about ninety-five people. Between 1521 and 1566 its numbers swelled by 1050. The article is

completed with a poem by Aimilia Iliadi on the Jews of Trikala who perished in the Holocaust.

✓ The series Leading Greek-Jewish Figures of the 20th Century features the Aimilios Ben-mayor-Kakis family, whose story is typical of life in Jewish Communities before World War II, during the Occupation and after the war when people were rebuilding their lives. Aimilios' son, Frederic Kakis, is the author of 'Legacy of Courage'.

✓ The Jews of Argalastis is the story of three Jewish families (the Matathia family, the Mordos family and the Vitalis family) with a total of twenty-one members, who lived in the village of Argalastis on Mount Pilion in Thessaly before the war. The article written by John Coniordos is about what the three families did in the Resistance against the German occupying forces.

✓ The issue ends with book reviews and readers' letters.

Translated from Greek by: Kay Elvina Sutton

Front cover: Vision of Solomon's Temple in an illuminated Haggadah. Altona 1740.

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ: Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 210 - 32.44.315-8
E-mail: hhkis@ath.forthnet.gr • Internet site: <http://www.kis.gr> • Καδίκος εντύπου: 3502
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κέρως, Υφαλούντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους.

Διανέμεται διαρεύν

Spot The Difference

Gold Eurobank MasterCard

Μία ανεκτίμητη ουλλογή ολοκληρώνεται!

Τρεις κάρτες MasterCard, μία επιλογή: Eurobank

210-95 55 555

